

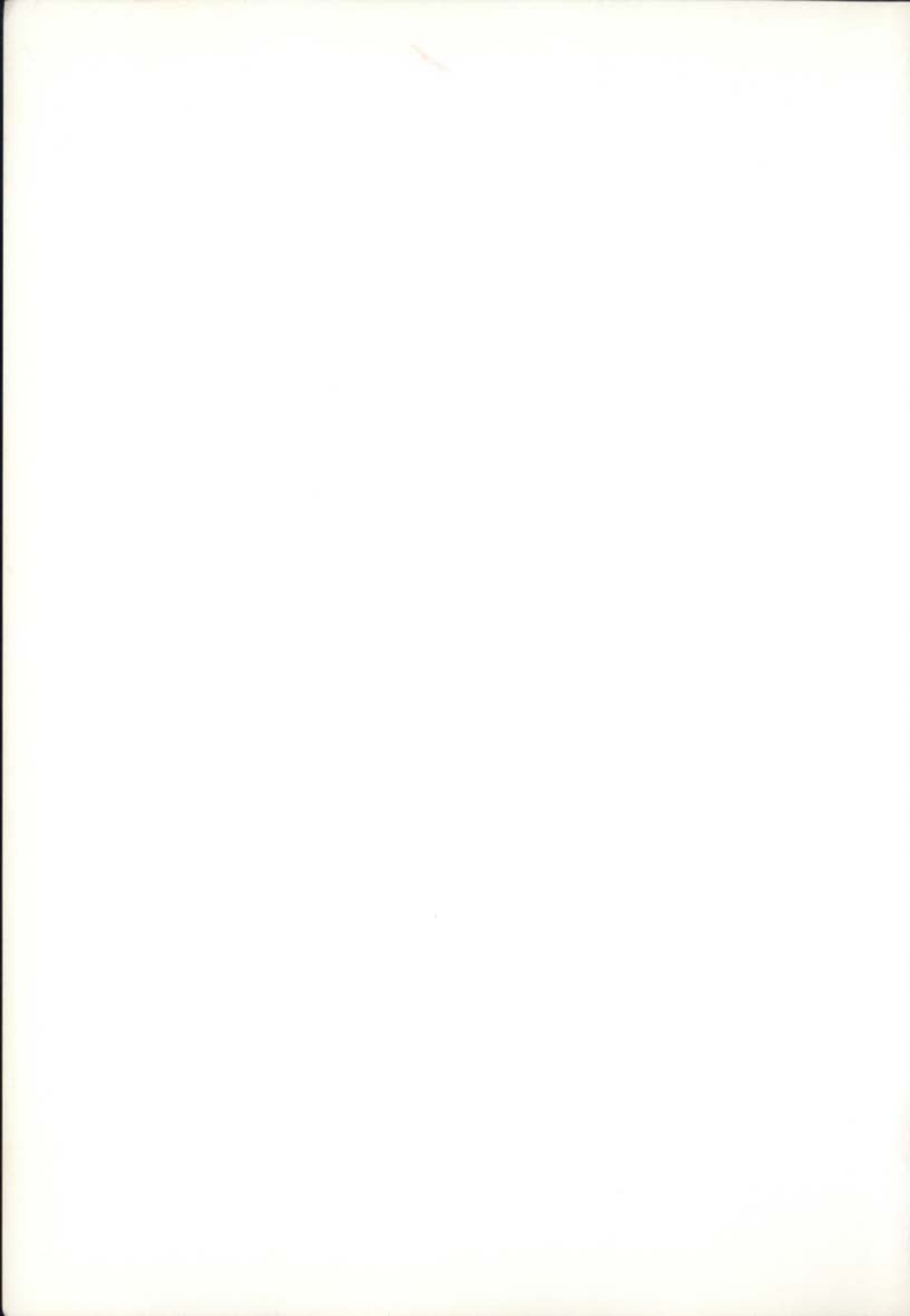


ΕΛΕΝΑΣ WALTER - ΚΑΡΥΔΗ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Ο έξευγενισμός της κατοικίας
στὰ ύστεροκλασικά χρόνια





© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72
Fax (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-60-3



Ἐπιμέλεια κειμένου καὶ ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη - Κόντου

ΠΡΩΤΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ: ELENA WALTER-KARYDI, *Die Nobilitierung des Wohnhauses. Lebensform und Architektur im spätklassischen Griechenland (Xenia*, τόμ. 35, 1994, Ἐκδ. W. Schuller). UVK Universitätsverlag Konstanz.

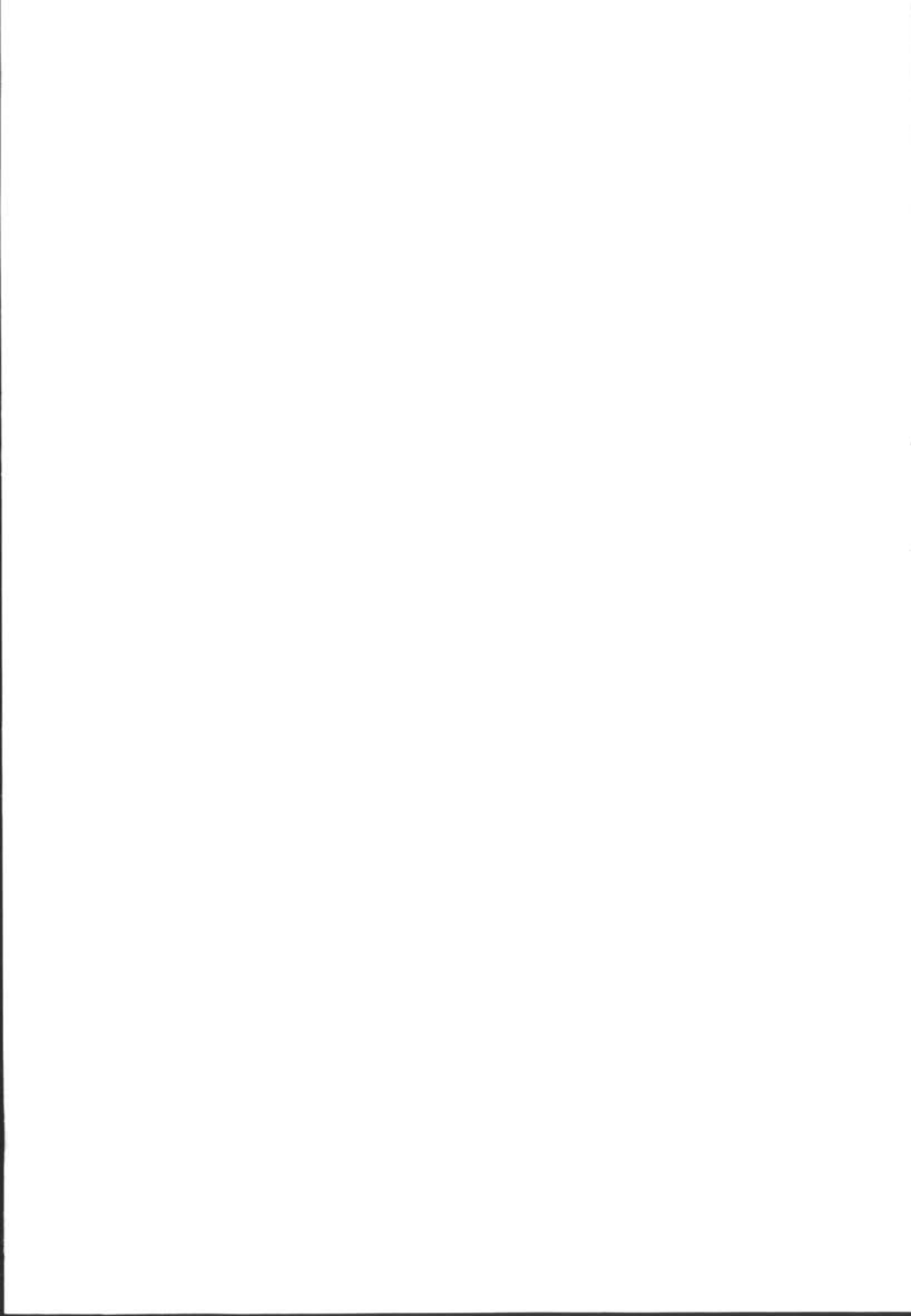
Εἰκόνα ἐξωφύλλου:

Πέλλα, «σπίτι τοῦ Διονύσου», βόρειο περιστύλιο, ἄποψη ἀπὸ Ν.

Εἰκόνα ὀπισθοφύλλου:

Δῆλος, μάσκες πολεμιστῆ καὶ Μέδουσας ἀπὸ διακόσμηση τοίχου (ἐπίθετο κονίαμα). Μουσεῖο Δήλου.

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ



ΕΛΕΝΑΣ WALTER - ΚΑΡΥΔΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ SAARBRÜCKEN

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Ὁ ἐξευγενισμὸς τῆς κατοικίας
στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια

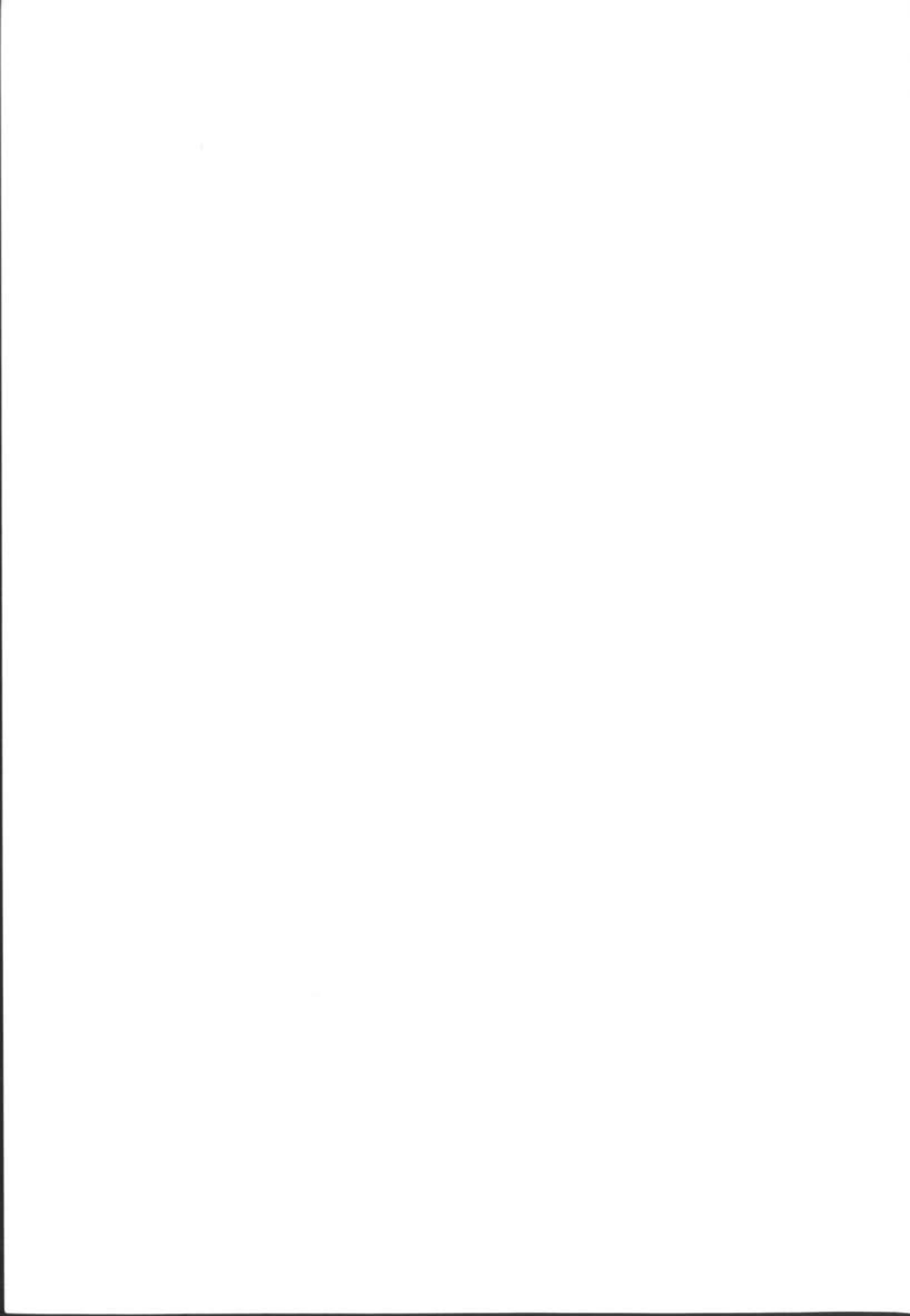


ΑΘΗΝΑ 1996



Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Ἀρχιτεκτονική	5
Διακοσμήσεις τοίχων	33
Μωσαϊκὰ	56
Πλαστική	65
Ὑφάσματα	72
Ἐπιπλα	80
Ἀπραγμοσύνη καὶ σχολή	84

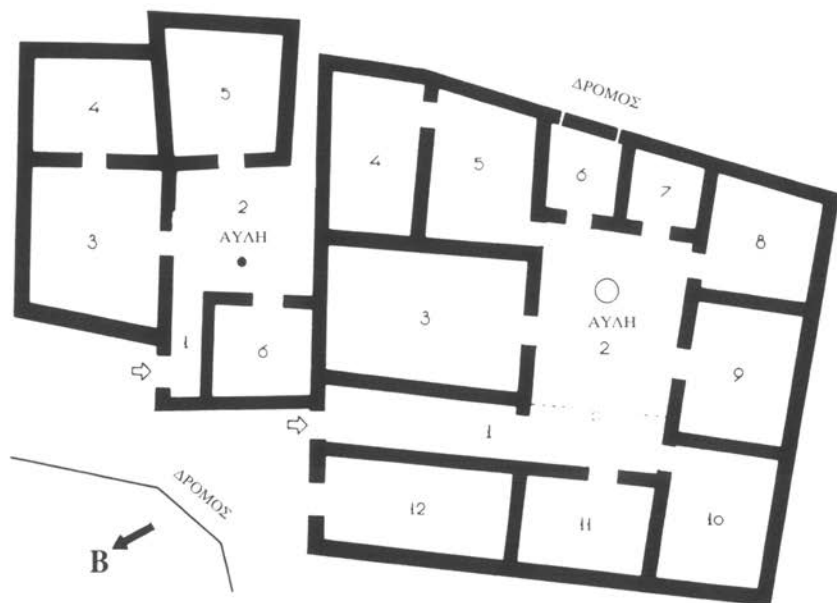


Εἰσαγωγή

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ., καθὼς τὸ μακεδονικὸ κράτος μὲ βασιλιά τὸν Φίλιππο Β΄ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἰσχυρό, στὴν Ἀθήνα ὁ ρήτορας Δημοσθένης προσπαθοῦσε νὰ ἐξεγείρει τοὺς συμπολίτες του γιὰ νὰ κινητοποιηθοῦν ἐνάντια στὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, θυμίζοντάς τους τὴν παλαιὰ δόξα τῶν Ἀθηναίων: «μὰ τέτοια φήμη εἶχαν λοιπὸν στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Κυττάτε ὅμως πῶς διαμόρφωσαν τὴ ζωὴ μέσα στὴν ἴδια τὴν πόλη, στὸν δημόσιο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ τομέα. Στὸν δημόσιο μὲν ἔκτισαν κτίρια καὶ μᾶς δημιούργησαν τέτοιες καὶ τόσες ὁμορφιὲς στὰ ἱερὰ καὶ στὰ ἀναθήματά τους, ὥστε κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τοὺς ξεπεράσει· στὸν ἰδιωτικὸ τομέα ὅμως ἦταν τόσο σῶφρονες καὶ τηροῦσαν τόσο αὐστηρὰ τὸ ἦθος τοῦ πολιτεύματος (τῆς δημοκρατίας), ὥστε τὸ σπίτι τοῦ Μιλτιάδη, τοῦ Ἀριστείδη καὶ τῶν ἄλλων τότε ἐνδόξων ἀνδρῶν, ἂν τυχὸν κανεὶς σας ἤξερε ποιὸ ἦταν, θὰ διαπίστωνε ὅτι κατὰ τίποτα δὲν ἦταν λαμπρότερο ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ γείτονα. Γιατὶ ὅλοι αὐτοὶ δὲν ἔκαναν πολιτικὴ μὲ σκοπὸ νὰ πλουτίσουν οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ὁ καθένας τους εἶχε βάλει στόχο νὰ αὐξήσει τὰ κοινά» (Ε΄ Ὀλυνθ. 25 κέ.).

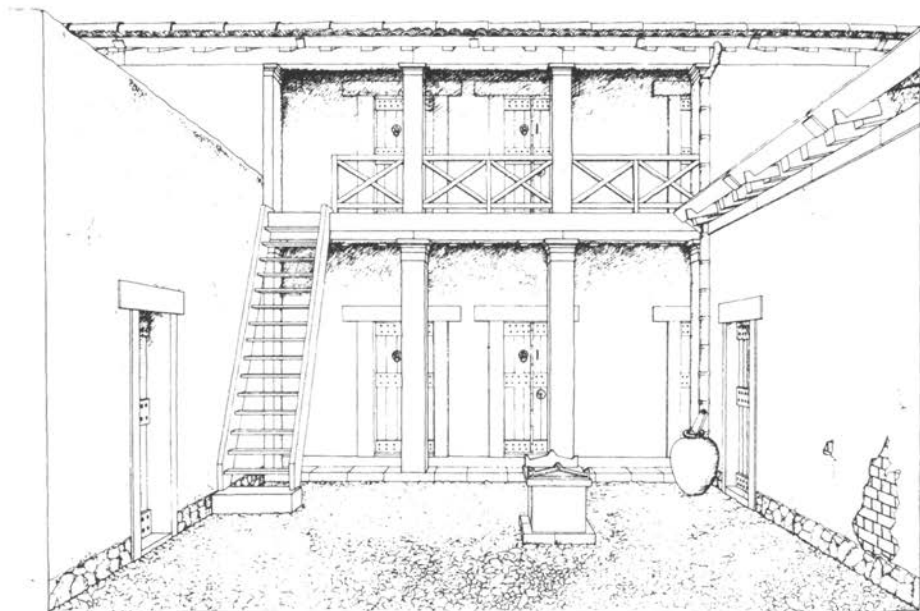
Τὰ λόγια τοῦ Δημοσθένη δὲν εἶναι ρητορικὸ σχῆμα: οἱ ἀνασκαφῆς ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν πράγματι διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς κατοικίες τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰώνα. Στὴν πόλη τοῦ 5ου αἰώνα (ὅπως καὶ στὴν ἀρχαϊκὴ) δὲν ὑπάρχουν σπίτια ποὺ νὰ φανερώσουν τὸν πλοῦτο, τὴ δύναμη, τὴ μόρφωση ἢ τὸ καλὸ γοῦστο τοῦ ἰδιοκτῆτη. "Ὅχι πὼς δὲν ὑπῆρχαν πλούσιοι καὶ φτωχοί! "Ὁμως οἱ πλούσιοι δὲν ξεχώριζαν μὲ τὴν ἰδιαιτέρη μορφή τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν τους ἀλλὰ μὲ ἄλλους τρόπους, π.χ. μὲ τὶς λεγόμενες *λειτουργίες*, ὅταν ἀναλάμβαναν νὰ ἐξοπλίσουν ἓνα καράβι καὶ νὰ συντηρήσουν τὸ πλή-

Εἰκ. 1. Ἀθήνα. Δύο σπίτια δυτικὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου, 5ος αἰ. π.Χ.



ρωμα ἢ νὰ χρηματοδοτήσουν τὸν χορὸ μιᾶς θεατρικῆς παράστασης ¹. Καὶ ἂν μάλιστα ἡ παράσταση ἔπαιρνε τὸ πρῶτο βραβεῖο ὁ χορηγὸς μπορούσε νὰ διατηρήσει τὴ μνήμη τῆς νίκης αὐτῆς μὲ ἓνα (δαπανηρὸ βέβαια) ἀνάθημα στὸν Δίονυσο, τὸ ὁποῖο στηνόταν σὲ ἓνα δημόσιο χῶρο. Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὴ ἡ ἔμμεση φορολογία τῶν πλουσίων καθοριζόταν ἀπὸ τὸ συναγωνιστικὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀξίες τῆς πρώιμης ἑλληνικῆς κοινωνίας: τιμὴ, φήμη, δόξα. Ὁ Κίμων π.χ. ἦταν δημοφιλὴς γιατί ἐκπλήρωνε μὲ λαμπρότητα τὶς λειτουργίες του, ἐπέτρεπε στοὺς φτωχοὺς ἐλεύθερη εἴσοδο στὰ κτήματά

Εἰκ. 2. Ὁλυνθος. Ἀναπαράσταση αὐλῆς σπιτιοῦ. Ἀποψη ἀπὸ Ν.



του καὶ μοίραζε πλούσιες δωρεές (Ἀριστοτ., Ἀθ. Πολ. 27,3· Πλουτ., *Κίμων*, 10,1).

Ἡ ἀκόμα: οἱ πλούσιοι ἔστηναν δαπανηρὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα· αὐτὰ βρίσκονταν στοὺς δρόμους ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ὅπου ἡ κίνηση ἦταν πολὺ μεγάλη, ὥστε νὰ θυμίζουσαν στοὺς περαστικοὺς τὸν νεκρό. Ἡ ὑστεροφημία, αὐτὸ ἦταν τὸ κύριο μέλημα. Ἄλλο τέτοιο παράδειγμα: ὑπῆρχαν πολιτικὰ ἀξιώματα, ποὺ ἦταν ὄχι μόνο ἄμισθα ἀλλὰ καὶ πολὺ δαπανηρὰ γιὰ ὅποιον τὰ ἀναλάμβανε, ὅμως σημασία εἶχε πῶς ἦταν τιμητικά.

Γιὰ τέτοια πράγματα ξόδευαν οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι καὶ γενικότερα οἱ Ἕλληνες ὡς τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα τὰ χρήματά τους. Πραγμάτων ἔτσι τὴν ταυτότητά τους ὡς πολίτες καὶ ἐδραίωναν τὸ καλὸ τους ὄνομα. Μία τέτοια νοοτροπία δὲν ἄφηνε βέβαια νὰ γίνῃ μέλημα ἡ ἰδιωτικὴ κατοικία. Γιὰ τὰ σπίτια χρησιμοποιοῦσαν εὐτελῆ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ οἱ κατόψεις ἦταν ἀπλές: συνήθως τὰ δωμάτια ἦταν ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ μία ἐσωτερικὴ αὐλὴ (*εἰκ.* 1, 2).

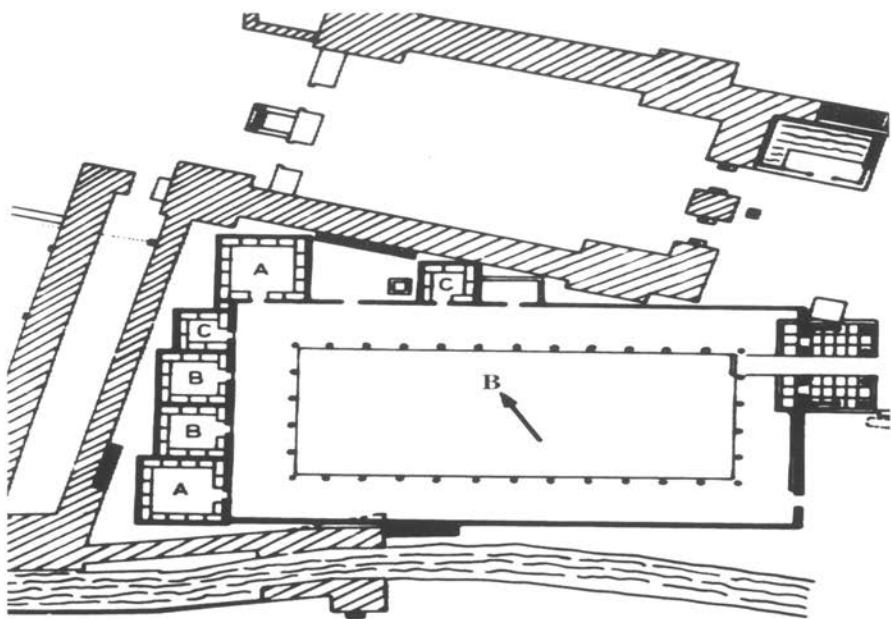
Στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ὅμως διαπιστώνουμε νεωτερισμοὺς στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι: ἡ αὐλὴ ἀποκτᾷ περιστύλιο, στοὺς κύριους χώρους οἱ τοῖχοι διακοσμοῦνται, ἐνῶ τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα ἀποκτοῦν παραστάσεις². γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσης στήνονται ἐδῶ μαρμάρινα ἀγάλματα.

Τί συνέβη καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενο;

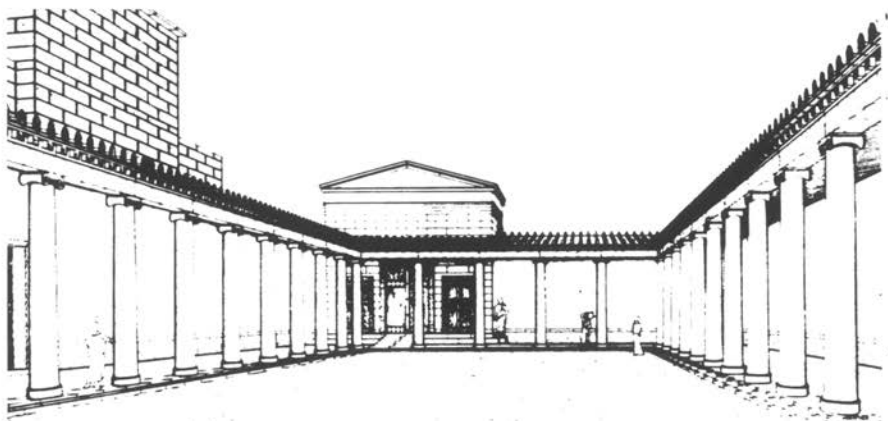
Ἀρχιτεκτονική

Στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὁ κύριος νεωτερισμὸς εἶναι ἡ αὐλὴ μὲ περιστύλιο· αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀρχικὰ γιὰ δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως π.χ. τὸ Πομπεῖον ποῦ κτίστηκε γύρω στὰ 400 π.Χ. ἔξω ἀπὸ τὸ Δίπυλο (*εἰκ. 3,4*)³. Οἱ χώροι πίσω ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς αὐλῆς χρησίμευαν γιὰ συμπόσια. Τέτοιες αἴθουσες, ἀκόμη καὶ ὀλόκληρα κτίρια (τὰ λεγόμενα *ἐσπατόρια*) γιὰ λατρευτικὰ συμπόσια ὑπῆρχαν συχνὰ στὰ ἑλληνικὰ ἱερά, καὶ τὸ Πομπεῖον ἂν καὶ εἶχε διάφορες λειτουργίες ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως γιὰ τὴν Πομπὴ τῶν Παναθηναίων· μὲ αὐτὴν σχετίζονταν καὶ τὰ συμπόσια, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν κλίνες κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ὅπως δείχνει ἡ ἀναπαράσταση ἑνὸς τέτοιου χώρου τῆς νότιας Στοᾶς στὴν Ἀγορά (*εἰκ. 5*).

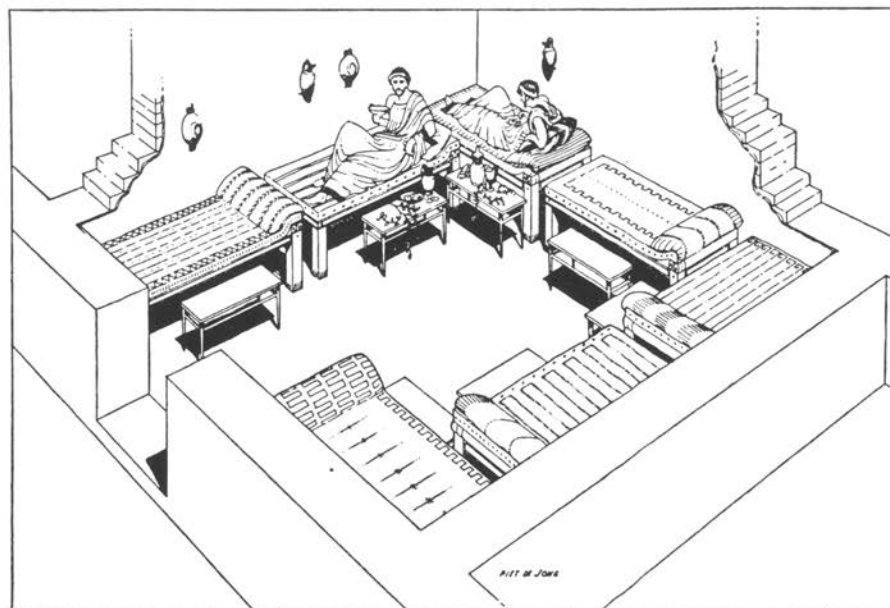
Στὶς ἰδιωτικὲς κατοικίες ἡ αὐλὴ μὲ περιστύλιο ἀποτελεῖ μίμηση δημόσιων κτιρίων, ὅπως τοῦ Πομπείου. Παράδειγμα ἓνα σπίτι τοῦ πρώιμου 4ου αἰῶνα στὴν Ἐρέτρια (*εἰκ. 6*)⁴: ἓνας στενὸς διάδρομος (c) ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὴν τετράγωνη περίστυλη αὐλὴ (a-b)· γύρω τῆς τὰ δωμάτια, τὰ κύρια στὴ βόρεια πλευρά, γιὰ νὰ εἶναι προσανατολισμένα πρὸς τὸ νοτιὰ καὶ νὰ εἶναι ἔτσι ζεστὰ καὶ φωτεινὰ τὸν χειμῶνα καὶ



Εικ. 3. Άθηνα. Πομπείων (Α-С: χώροι συμποσίου). Γύρω στα 400 π.Χ.

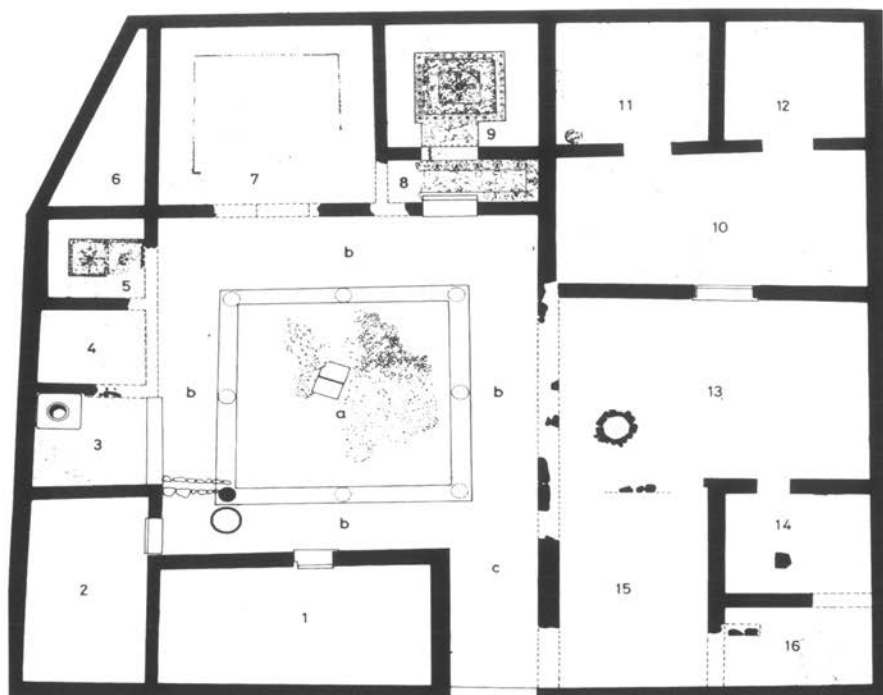


Εικ. 4. Πομπείων (βλ. εικ. 3). Η περίστυλη αυλή.



Εικ. 5. Ἀθήνα. Ἀγορά, νότια στοὰ I, χώρος συμποσίων. Ὑστερος 5ος αἰ. π.Χ.

δροσερὰ τὸ καλοκαίρι· αὐτὸ τὸ πρόσεχαν ἰδιαίτερα (Ξενοφ., Ἀπομνημονεύματα, ΠΙ 8,8.9· Οἰκονομικὸς FX, 4). Οἱ ἀνδρῶνες ἀρ. 5,7,8 καὶ 9 ἔμοιαζαν μὲ τὶς αἴθουσες συμποσίων στὰ δημόσια κτίρια (εἰκ. 5). Ἐδῶ δεχόταν ὁ κύριος τοῦ σπιτιοῦ τοὺς φίλους του· γυναῖκες δὲν ἔπαιρναν μέρος στὰ συμπόσια, γι' αὐτὸ καὶ οἱ χῶροι αὐτοὶ ὀνομάζονταν ἀνδρῶνες. Στὸν ἀνδρῶνα ἀρ. 9 (εἰκ. 44) ὑπῆρχαν ἑπτὰ κλίνες· ὁ ἀνδρῶν ἀρ. 7 εἶναι μεγαλύτερος, μὲ ἔντεκα κλίνες, καὶ ὁ μικρότερος ἀρ. 5 εἶναι τρίκλινος (εἰκ. 47). Τὰ ὠραῖα μωσαϊκὰ (εἰκ. 45-46), ποὺ ἔδωσαν στὸ σπίτι καὶ τὸ ὄνομα «maison aux mosaïques», καθὼς καὶ ἡ πολύχρωμη διακόσμηση τῶν τοίχων, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθη-



Εἰκ. 6. Ἐρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν». Πρώιμος 4ος αἰ. π.Χ.

καν κομμάτια, ξεχώριζαν τούς ἀνδρῶνες ἀπὸ τὰ ἄλλα δωμάτια. Ἐκτὸς ἀπὸ τούς ἀνδρῶνες ἡ λειτουργία τῶν διαφόρων χώρων τοῦ σπιτιοῦ συχνὰ δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ καθορισθεῖ — καὶ δὲν θὰ ἦταν ἄλλωστε σταθερὰ ἢ ἴδια ⁵. Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ σπιτιοῦ εἶναι δευτερεῦον· δὲν ὑπάρχουν μωσαϊκὰ καὶ ἡ αὐλὴ ἀρ. 13 δὲν ἔχει περιστύλιο· στὸν (πολὺ κατεστραμμένο) τοῖχο μεταξὺ τῶν δύο θὰ ὑπῆρχε βέβαια πόρτα πρὸς τὴν περιστυλῆ αὐλή.

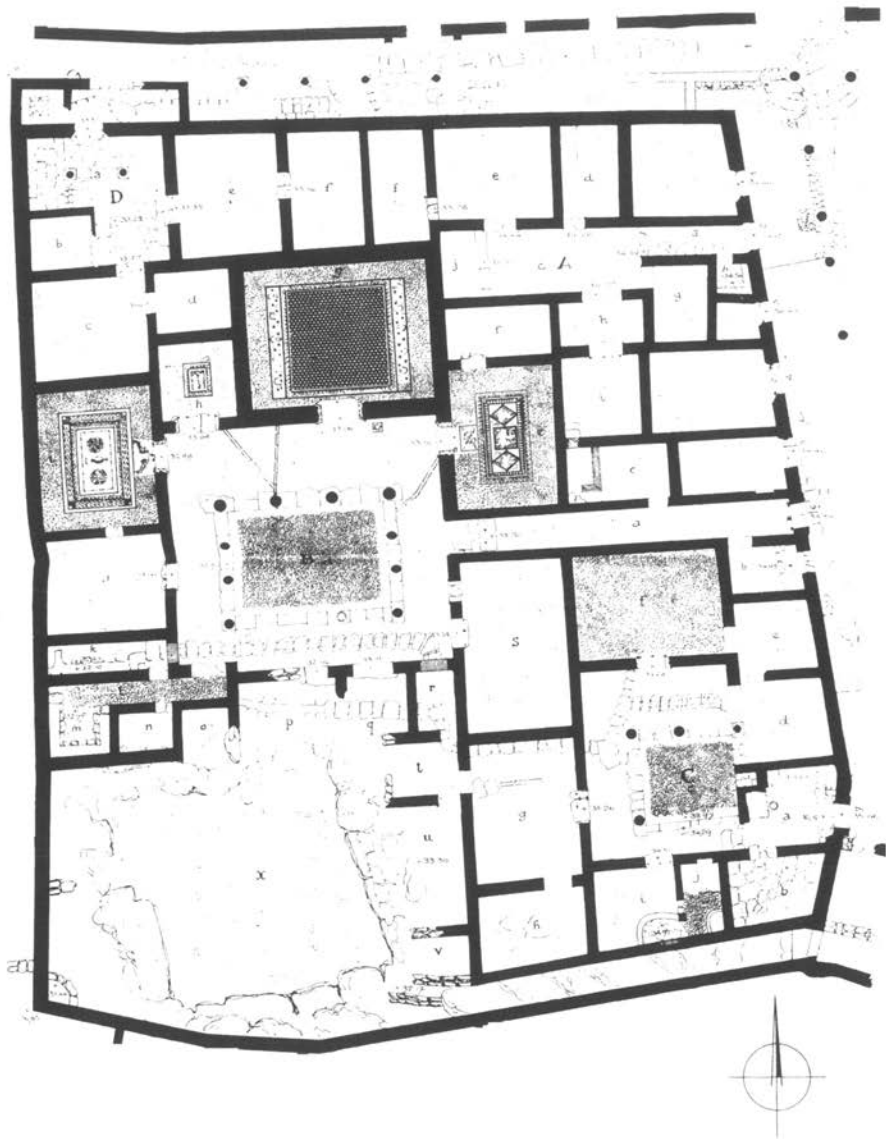
Ἡ ἀλλαγὴ ποὺ δείχνει ἓνα τέτοιο σπίτι φανερώνει βαθιὰ τομὴ στὴ μορφὴ τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας. Βέβαια ἐξακολου-

θοῦσαν νὰ κτίζονται καὶ σπίτια χωρὶς περίστυλη αὐλὴ ἢ μὲ κίονες μόνο στὶς δύο ἢ καὶ στὴ μία πλευρὰ τῆς αὐλῆς. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἓνα τετράγωνο στὴν πόλη τῆς Δήλου (εἰκ. 7) ⁶. Τὸ σπίτι μὲ περιστύλιο (B) ποὺ ὀνομάζουμε «σπίτι τῶν προσωπείων» λόγῳ τοῦ θέματος τοῦ ὠραίου μωσαϊκοῦ τῆς αὐλῆς, εἶναι σὲ ἔκταση πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα τοῦ τετραγώνου: τὸ σπίτι μὲ κίονες μόνο στὶς δύο πλευρὰς τῆς αὐλῆς (C) καὶ τὰ δύο μὲ ἀπλή, ὄχι περίστυλη αὐλὴ (A, D)· ὑπῆρχε ἐξάλλου τουλάχιστον ἀπὸ μία ξεχωριστὴ κατοικία στὸ ἐπάνω πάτωμα, ὅπως συνηθιζόταν στὴν πυκνοκατοικημένη Δῆλο. Πλούσιοι καὶ λιγότερο εὐποροὶ ζοῦσαν λοιπὸν ἐδῶ πλάι - πλάι.

Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ἀπαιτοῦμε τὴν καθιέρωση ἐνὸς ἐνιαίου τύπου ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ. Ἐδῶ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες κατηγορίες ἀρχιτεκτονικῆς, ὑπῆρχε ἐλευθερία: εἴτε λόφοι ἢ παλαιοὶ δρόμοι ποὺ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἐπέβαλλαν διάφορες κατόψεις, εἴτε παλαιότεροι τύποι σπιτιῶν ἐξακολουθοῦσαν νὰ κτίζονται, ἰδίως στὶς περιφερειακὰς περιοχάς. Γενικά, στὴν ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παραμένει τὸ παλαιὸ πλάι στὸ νέο καὶ τὸ τυχαῖο πλάι στὸ καθιερωμένο.

Ἐπῆρχαν καὶ τοπικὲς διαφορές, ὄχι μόνο στὰ ὑλικά δομῆς, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ χρῆση τοῦ προσφορότερου ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ στὰ οἰκόπεδα: οἱ παλαιὲς πόλεις ἦταν ἤδη στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνα πυκνοκατοικημένες· σὲ νεοἰδρυμένες πόλεις ἀντίθετα ὑπῆρχε χῶρος ποὺ ἐπέτρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ μία νέα ἀρχιτεκτονικὴ σύλληψη.

Πάντως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ μετὰ ὁ τύπος σπίτι μὲ περιστύλιο ἀποτελεῖ μία νέα μορφολογικὴ δυνατότητα. Καὶ τέτοια σπίτια ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ἀπλά, ποὺ βέ-



Εικ. 7. Δῆλος, τετράγωνο τοῦ «οπιτιοῦ τῶν προσωπειῶν». Ὑστερος 2ος αἰ.π.Χ.

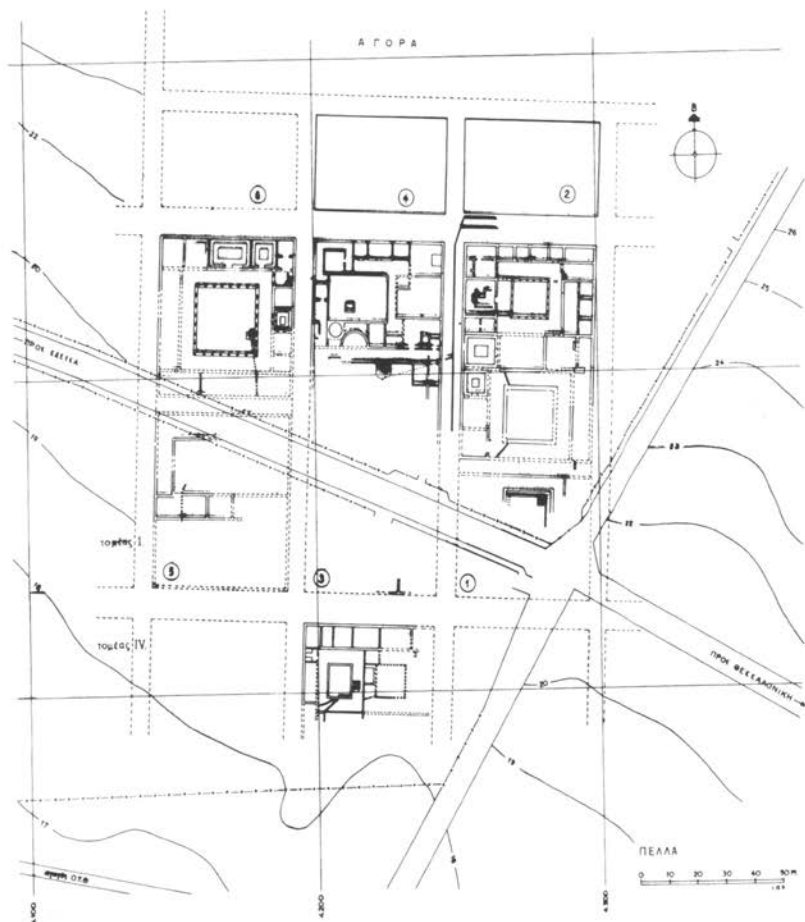
βαια είναι πολύ περισσότερα. Έτσι διαπιστώνεται τώρα στη μορφολογία της ιδιωτικής κατοικίας μία κοινωνική διαφοροποίηση. "Αν δέν ήταν παλαιότερα δυνατό να αναγνωρίσει κανείς το σπίτι του Μιλτιάδη, όπως λέγει ο Δημοσθένης, τώρα είναι φανερό ποιός ανήκει στους ισχυρούς της ημέρας.

Με το περιστύλιο αποκτά η αύλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση και γίνεται ένας μορφολογικά αυτόδύναμος χώρος που αποτελεί το κέντρο της κατοικίας. Η περίστυλη αύλη μπορεί να είναι τετράγωνη ή μακρόστενη, έχει πάντως όρθες γωνίες, ενώ οι μη περίστυλες αυλές είχαν συχνά ακανόνιστο σχήμα (εικ. 1). Παρενετικά ως αναφερθεί ότι η αύλη, είτε είχε περιστύλιο είτε δέν είχε, ήταν πλακοστρωμένη. Υπήρχε συνήθως ένας βωμός για την οικιακή λατρεία (εικ. 2), αλλά δέν υπήρχαν ούτε δέντρα ούτε φυτά. Έξάλλου τα σπίτια δέν είχαν διακοσμητικούς κήπους ⁷. Ένας τέτοιος κήπος, ως ιδιωτική σκηνοθεσία της φύσης, είναι δημιούργημα της ύστεροελληνιστικής εποχής. Τόν παραστατικό χαρακτήρα της περίστυλης αυλής καθορίζουν οι κίονες· και ξέρουμε ότι στην αρχαία Ελλάδα ο κίον είναι στοιχείο ύψηλης αρχιτεκτονικής. "Όλα αυτά μαρτυροῦν μορφολογικά τόν έξευγενισμό της αυλής και όλόκληρου του ιδιωτικού σπιτιού.

Τήν περίστυλη αύλη και τούς *άνδρωνες* χρησιμοποιούσε ο κύριος του σπιτιού για τήν κοινωνική του ζωή: τὸ συμπόσιο, τὸ γλέντι, τὶς συζητήσεις... Ἀποκορύφωμα τέτοιων συνθηροίσεων ήταν οί ἐπιστημονικές-φιλοσοφικές συνδιαλέξεις, ὅπως αὐτὲς πού περιγράφει ὑποδειγματικά ὁ Πλάτων. Πολλοὶ πλατωνικοὶ διάλογοι διαδραματίζονται σὲ ἀθηναϊκὰ σπίτια: ἡ *Πολιτεία* στὸ σπίτι τοῦ Κεφάλου, τὸ *Συμπόσιο* στὸ σπίτι τοῦ Ἀγάθωνα, ὁ *Πρωταγόρας* στὸ σπίτι τοῦ Καλλία.

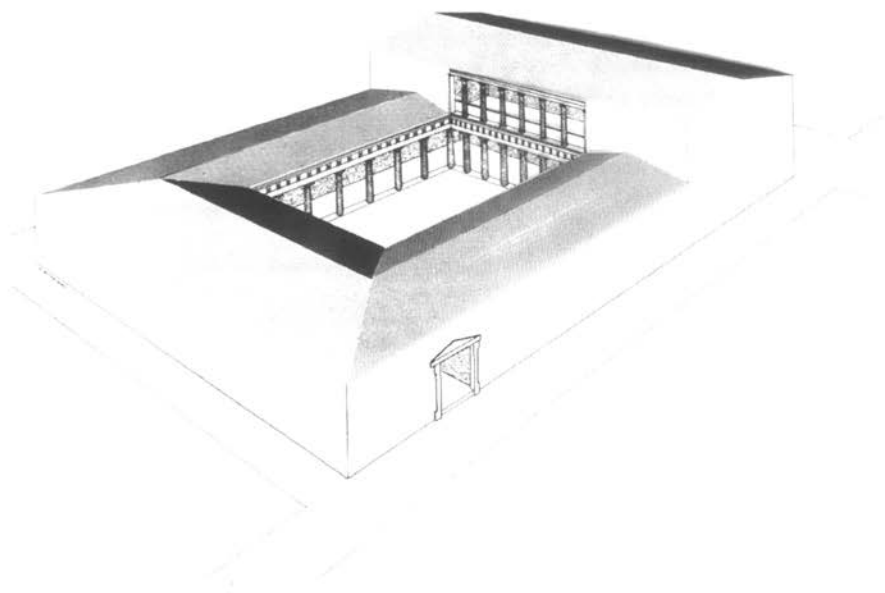
Στὴν ἀρχὴ τοῦ *Πρωταγόρα* (314D κέ.) περιγράφεται πῶς ὁ Σωκράτης μὲ ἓνα φίλο πηγαίνει στὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Καλλία γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν σοφιστὴ Πρωταγόρα ποὺ ἦταν φιλοξενούμενος ἐκεῖ, μαζὶ μὲ τὸν Ἴππία καὶ τὸν Πρόδικο. Ὁ Πλάτων δίνει μὲ λεπτὴ εἰρωνεία τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν τριῶν σοφιστῶν: ὁ Πρωταγόρας περπατᾷ μὲ κομπασμὸ στὸ μπροστινὸ μέρος τῆς περιστυλῆς αὐλῆς, περιτριγυρισμένος ἀπὸ μαθητὲς καὶ θαυμαστὲς· στὶς ἀπέναντι κολόνες βρίσκεται ὁ Ἴππίας, ἀναπαυτικὰ ἀνακεκλιμένος σὲ θρόνο, ἐνῶ οἱ ἀκροατὲς τοῦ ἀρκοῦνται σὲ πάγκους· τοῦ κάνουν ἐρωτήσεις «*περὶ φύσεώς τε καὶ τῶν μετεώρων ἀστρονομικὰ ἅπτα*» καὶ ἐκεῖνος λύνει διεξοδικὰ κάθε ἀπορία... Ὁ Πρόδικος εἶναι ἀκόμα στὸ κρεβάτι, καλοδιπλωμένος σὲ ὄχι λίγες κουβέρτες καὶ γοῦνες, σὲ ἓνα δωμάτιο ποὺ ἦταν πρὶν ἀποθήκη καὶ τώρα, μὲ τὸ πλῆθος τῶν ξένων, ἔχει γίνῃ ξενώνας. Οἱ ἀκροατὲς τοῦ εἶναι ἐπίσης ξαπλωμένοι σὲ κλίνες (ἐδῶ ὁ Πλάτων δίνει μία παρωδία *ἀνδρῶνος!*). Ὁ Σωκράτης προκαλεῖ τὸν Πρωταγόρα σὲ συζήτηση, ὁ Ἴππίας καὶ ὁ Πρόδικος ἔρχονται νὰ πάρουν μέρος· οἱ ἀκροατὲς φέρνουν καὶ ἄλλους πάγκους καὶ κλίνες καὶ ὁ διάλογος μπορεῖ νὰ ἀρχίσῃ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰρωνεία γιὰ τοὺς τρεῖς σοφιστὲς, ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ κερδίζουμε μία εἰκόνα τοῦ ἀνεπιτήδευτου τρόπου ζωῆς στὴν περιστυλῆ αὐλῇ αὐτῶν τῶν χρόνων. Ἀπὸ ἄλλα κείμενα μαθαίνουμε ὅτι ἐδῶ μπορούσε ἡ οἰκογένεια νὰ περνάει τὴν ἡμέρα τῆς· ἐδῶ γίνονταν τὰ συμπόσια τῶν ἀνδρῶν· ἐδῶ τόσο ἡ οἰκιακὴ λατρεία ὅσο καὶ οἱ φιλοσοφικὲς συζητήσεις. Δὲν ὑπῆρχε αὐστηρὴ διάκριση τῶν οἰκιακῶν χώρων οὔτε καὶ ἐθιμοτυπία.



Εικ. 8. Πέλλα. Περιοχή νότια της Αγοράς.

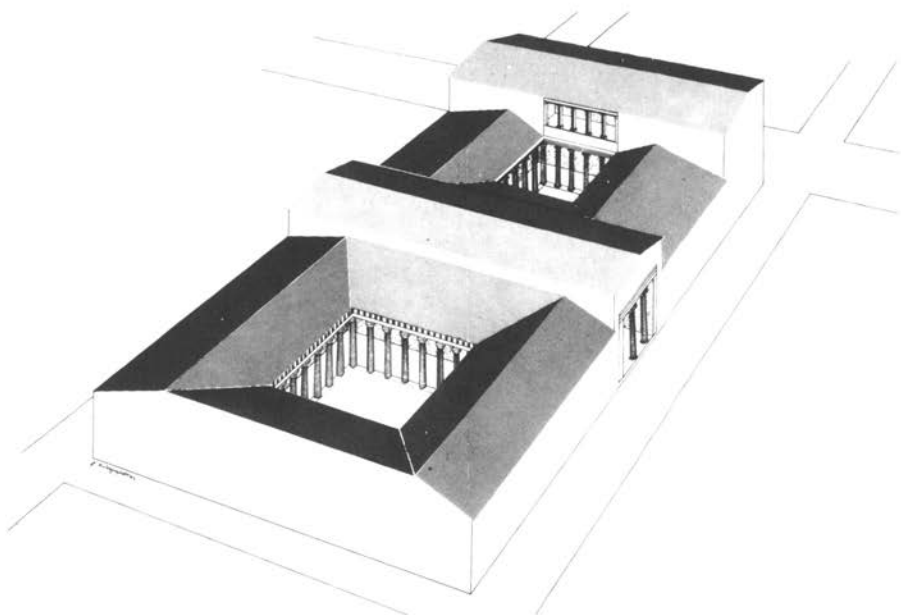
Ἡ ἰδέα τοῦ περιστυλίου πραγματοποιεῖται μὲ ἔμφαση σὲ σπίτια μὲ δύο περίστυλες αὐλές. Τέτοια σπίτια ἔχουν βρεθεῖ στὴν Πέλλα, πρωτεύουσα τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, πού φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ πιὸ λαμπρὴ πόλη τοῦ ὕστερου 4ου αἰῶνα στὴν κυρίως Ἑλλάδα.



Εικ. 9. Πέλλα. «Σπίτι της άρπαγής της Έλένης» (βλ. εικ. 8, άρ. 5). Γύρω στα 330-320 π.Χ.

Δύο σπίτια τῶν χρόνων 330-320 π.Χ. ὀνομάζονται ἀπὸ τὰ ὠραῖα μωσαϊκά τους «σπίτι τοῦ Διονύσου» (*εἰκ. 8 άρ. 1, εἰκ. 10*· βλ. καὶ *εἰκ. 50-52*) καὶ «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» (*εἰκ. 8 άρ. 5, εἰκ. 9, 11*)⁸. Τὰ σπίτια αὐτὰ εἶναι καὶ σὲ ἔκταση ἐντυπωσιακά: ἐνῶ τό «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» στήν Έρέτρια (*εἰκ. 6*) εἶναι κάπου 650 τ.μ., τό «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» φθάνει τὰ 2.350 τ.μ. καὶ τό «σπίτι τοῦ Διονύσου» ποὺ ἔχει καὶ δύο περίστυλες αὐλές τὰ 3160 τ.μ.

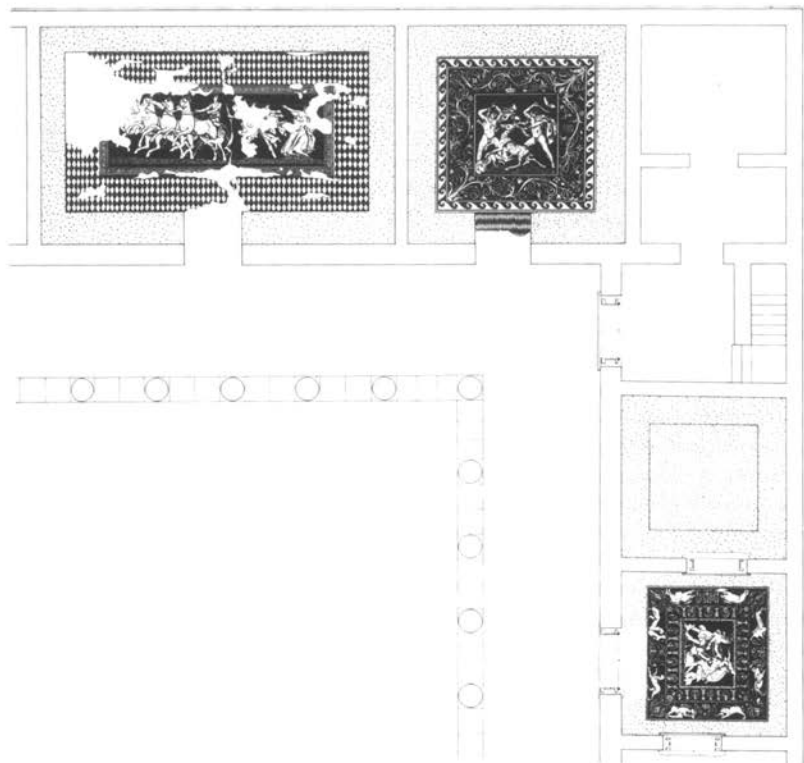
Στό «σπίτι τῆς άρπαγῆς τῆς Έλένης» (*εἰκ. 8 άρ. 5, εἰκ. 9, 11*) ἡ περίστυλη αὐλὴ ἔχει δωρικές πώρινες κολόνες καὶ στὸν ἄνω ὄροφο ἰωνικές μαρμάρινες· ἀπὸ τὰ δωμάτια ποὺ τὴν



Είκ. 10. Πέλλα. «Σπίτι τοῦ Διονύσου» (είκ. 8, ἀρ. 1). Γύρω στὰ 330-320 π.Χ.

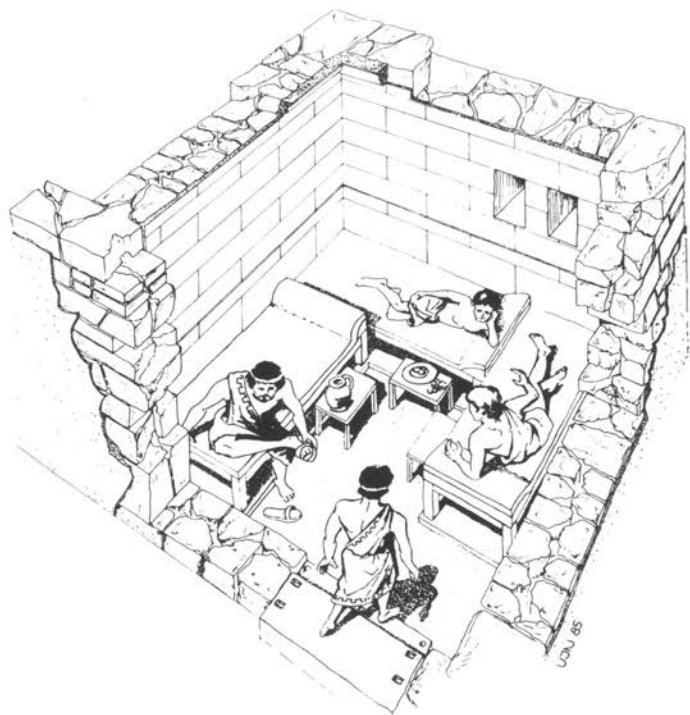
περιβάλλουν τὰ δυτικά καὶ τὰ νότια εἶναι κατεστραμμένα. Στὸ βόρειο μέρος ὑπάρχουν τρεῖς ἀνδρῶνες· στὸν μεσαῖο βρίσκεται τὸ μωσαϊκό, ἀπὸ τὸ ὁποῖο πῆρε τὸ σπίτι τὸ ὄνομα, στὸν ἀνατολικὸ τὸ θαυμάσιο κυνήγι ἐλαφιοῦ μὲ ὑπογραφή τοῦ τεχνίτη «Γνωσις ἐπόησε»· τὸ μωσαϊκὸ τοῦ δυτικοῦ ἀνδρῶνος εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένο. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος ἡ διάταξη εἶναι διαφορετικὴ: οἱ δύο ἀνδρῶνες εἶναι προσιτοὶ ἀπὸ ἓνα προθάλαμο (μὲ μωσαϊκὸ ἀμαζονομαχίας) ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀνάμεσά τους⁹.

Στις δύο ἀναπαραστάσεις (είκ. 9,10) δὲν ἔχουν συμπληρωθεῖ παράθυρα γιατί δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γι’



Εικ. 11. Πέλλα. «Σπίτι της άρπαγής της Έλένης» (εικ. 8, άρ. 5, εικ. 9).

αυτά. Κατά κανόνα τὰ παράθυρα ήταν μικρά, άπλά και ψηλά τοποθετημένα, όπως στην άναπαράσταση ένός άνδρωνος στην Πριήνη (εικ. 12), ή σε ένα σπίτι του Όρράου (Άμμότοπου), όπου οί τοίχοι σώθηκαν σε άρκετό ύψος (εικ. 13)¹⁰. Πρέπει εξάλλου να τονισθεϊ ότι τέτοια παράθυρα αποτελούν ένα μορφολογικό στοιχείο χαρακτηριστικό για τὸ άρχαίο έλληνικό σπίτι: άνοιγματα που χρησιμεύουν μόνον για τὸν φωτισμό και τὸν άερισμό τῶν έσωτερικῶν χώρων. Ἡ θέα γί-



Εικ. 12. Πριήνη. Αναπαράσταση άνδρῶνος.

νεται αξία αυτόδύναμη στὸν 1ο αἰῶνα π.Χ., καὶ καθορίζει τὴ μορφή ιδιωτικῶν κατοικιῶν ἑνὸς νέου ὑστεροελληνιστικοῦ τύπου: τῆς βίλλας ¹¹.

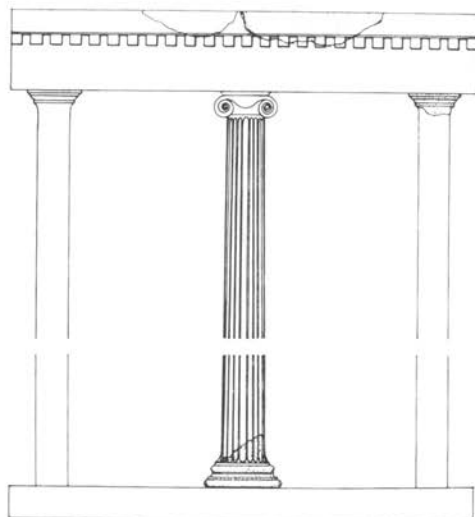
Στὸ σπίτι τὰ περισσότερα ἀνοίγματα ἦταν ἐσωτερικά, πρὸς τὴν αὐλή: πόρτες, παράθυρα, ἀκόμη καὶ διπλοπαράθυρα μὲ τὸ ἐξευγενιστικὸ στοιχεῖο τῆς κολόνας (*εἰκ. 14*). Καμιὰ φορὰ μάλιστα, γιὰ νὰ φέρουν περισσότερο φῶς καὶ ἀέρα στὸν *άνδρῶνα*, ἀντικαθιστοῦσαν τὸν τοῖχο μὲ κολόνες πάνω σὲ πόδιο (*εἰκ. 15*).



Εικ. 13. Ἡπειρος, Ὀρραον (Αμμότοπος). Σπίτι I. Β' μισό 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ μικρὸς ἀνδρῶν (*εἰκ. 12*) ἦταν τρίκλινος ὅπως ὁ ἐρετριακός (*εἰκ. 6 ἀρ. 5· βλ. καὶ εἰκ. 47*). Στὰ σπίτια τῆς Πέλλας ἴσχυαν ἄλλα μέτρα: στὸν ἀνδρῶνα μὲ τὸ μωσαϊκὸ τῆς Ἑλένης (*εἰκ. 11*) ὑπῆρχαν δεκαεννέα κλίνες! Σὲ τέτοια σπίτια κατοικοῦσαν προφανῶς οἱ ἰσχυροὶ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, οἱ ἑταῖροι τοῦ βασιλιᾶ. Τὰ συμπόσια ἐδῶ ἦταν πάντως παρομιώδη· ὅταν ὁ Δουῆρις ὁ Σάμιος κατηγορήσῃ τὸν Δημήτριο Φαληρέα ὅτι στὴν ἰδιωτικὴ του ζωὴ ἀγαποῦσε τὴν τρυφή, ἐνῶ στοὺς Ἀθηναίους ἐπέβαλλε λιτότητα, τόνισε ὅτι ὁ Δημήτριος ξεπερνοῦσε ἀκόμη καὶ τοὺς Μακεδόνες στὴν πολυτέλεια τῶν συμποσίων του! ¹².

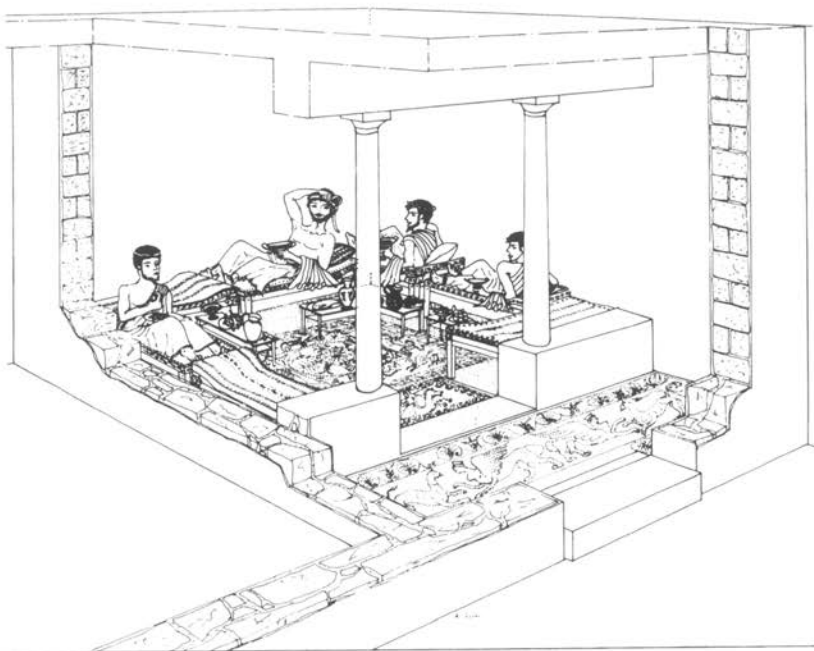
Στὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» (*εἰκ. 8 ἀρ. 1, εἰκ. 10*) εἶναι καὶ οἱ δύο αὐλὲς περίστυλες, ἐνῶ στὸ «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (*εἰκ. 6*)



*Εικ. 14. Έρετρια.
«Σπίτι τῶν μωσαϊκῶν»
(βλ. εἰκ. 6). Ἀναπα-
ράσταση παραθύρου.*

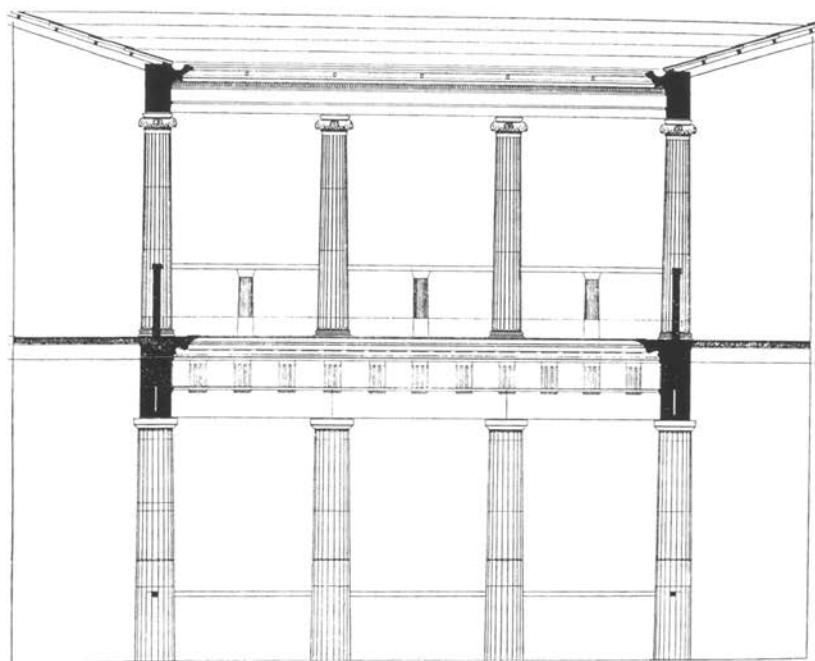
ἡ δεύτερη αὐλὴ δὲν εἶχε κολόνες καὶ ἦταν δευτερεύων χῶρος. Καὶ ἡ θέση τῆς εἰσόδου ἀνάμεσα στὰ δύο περιστύλια — τὸ βόρειο ἰωνικό (*εἰκ. ἐξωφύλλου*), τὸ νότιο δωρικό — δείχνει ὅτι στὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» οἱ δύο αὐλὲς εἶναι ἰσότιμες. Δυτικὰ τοῦ νότιου περιστυλίου ὑπάρχει μία ὁμάδα χώρων ὅμοια μὲ ἐκείνη τοῦ «σπιτιοῦ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» (*εἰκ. 8 ἀρ. 5, εἰκ. 11*): δύο ἀνδρῶνες καὶ ἀνάμεσά τους ὁ προθάλαμος· στὸν βόρειο ἀνδρῶνα βρίσκεται τὸ μωσαϊκὸ τοῦ Διονύσου (*εἰκ. 51*)¹³, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸ σπίτι. Τὸν ἀνδρῶνα πίσω ἀπὸ τὴν εἴσοδο στολίζει τὸ μωσαϊκὸ μὲ τὸ κυνήγι λέοντα (*εἰκ. 50*)¹⁴.

Στὰ ἀπλόχωρα σπίτια τῆς Πέλλας ἐξαίρεται λοιπὸν ἡ ἰδέα τοῦ περιστυλίου. Ἡ σύγκριση μὲ τὴν αὐλὴ *εἰκ. 2* δείχνει τὴ μεταβολή, τὶς ἀξιώσεις ποὺ ἐγείρουν τῶρα μορφολογικὰ αὐ-



Εικ. 15. Έρέτρια. «Σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (εἰκ. 6). Ἄνδρῶν ἀρ. 8-9.

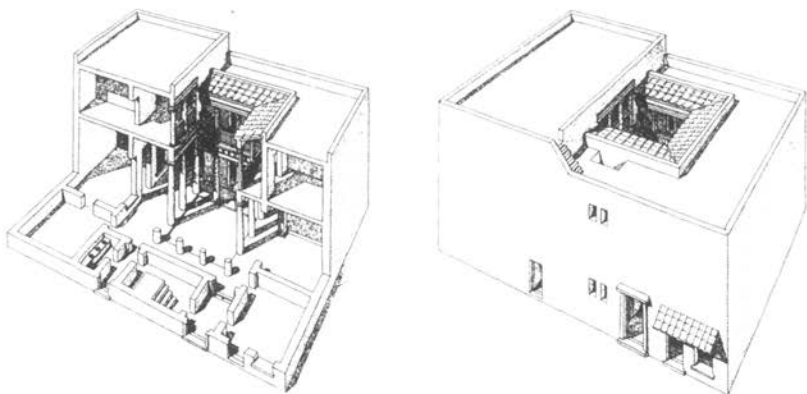
τοὶ οἱ χώροι. Ἴσως μάλιστα ὑπῆρχαν στὴν Πέλλα ἤδη σ' αὐτὰ τὰ χρόνια περίστυλες αὐλές ποὺ ἦταν διώροφες καὶ στὶς τέσσερεις πλευρές· μία τέτοια αὐλὴ διαπιστώθηκε ἤδη γύρω στὰ 300 π.Χ. σ' ἓνα ἐπιβλητικὸ σπίτι τοῦ Μόντε Ἰατο (εἰκ. 16)¹⁵, καὶ φαίνεται πιθανότερο ὁ δεύτερος ὄροφος στὸ περιστύλιο τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ νὰ εἶναι μακεδονικὴ ἐπινόηση ποὺ ἔγινε ἀποδεκτὴ στὴ Σικελία, παρὰ νὰ δημιουργήθηκε στὴ Σικελία γιὰ πρώτη φορὰ. Ἡ ἐμφάνιση δωρικῆς κιονοστοιχίας στὸ ισόγειο καὶ τῆς ἐλαφρότερης ἰωνικῆς στὸν ἄνω ὄροφο (εἰκ. 16) ὑπάρχει ἤδη στὸ «σπίτι τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» (εἰκ. 9)· στὸ ἐξῆς αὐτὴ ἡ διάταξη γίνεται ὁ κανόνας.



Εικ. 16. Σικελία, Μόντε Ίατο. Σπίτι Ι. Γύρω στα 300 π.Χ.

Διώροφες περίστυλες αὐλές ὅπως ἡ εἰκονιζόμενη στὴν *εἰκ. 16* δὲν ἦταν σπάνιες στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Στὴν πυκνοκατοικημένη ὑστεροελληνιστικὴ πόλη τῆς Δήλου ὑπάρχουν περίστυλες αὐλές διώροφες, ἀκόμα καὶ τριώροφες, ποὺ εἶναι τόσο μικρὲς ὥστε νὰ μοιάζουν περισσότερο μὲ λούκια ἀερισμοῦ (*εἰκ. 17α-β*): ὅσο καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε χῶρος οἱ ἄνθρωποι ἤθελαν τὸ περιστύλιο, ἐπέμεναν νὰ ἔχουν ἐξευγενισμένο σπίτι.

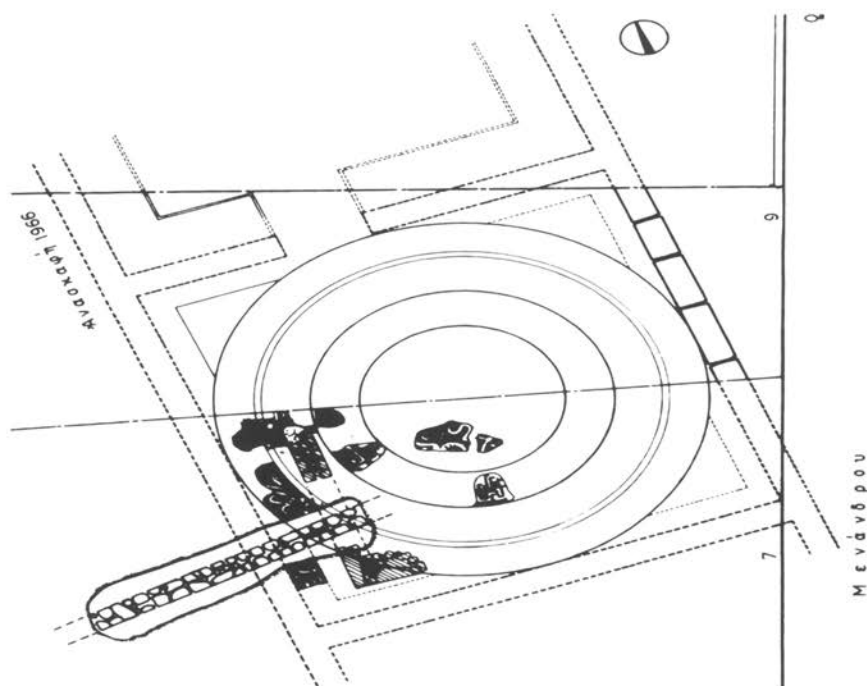
Στὴ Μακεδονία τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὑφίσταντο βέβαια οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἔτσι ὁ τύπος τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο (*εἰκ. 8-11*): ὑπῆρχαν ἐδῶ αὐτοὶ



Εικ. 17 α-β. Δηλος, Ἀναπαράσταση σπιτιοῦ (H. Schleif).

Εικ. 18. Ἀθήνα, ὁδὸς Μενάνδρου 7. Ἄνδρῶν καὶ προθάλαμος σπιτιοῦ. Πρώμος 4ος αἰ. π.Χ.





Εικ. 19. Άνδρών και προθάλαμος (εικ. 18) με τμήματα που βρέθηκαν αργότερα (όδος Μενάνδρου 9), συμπλήρωση.

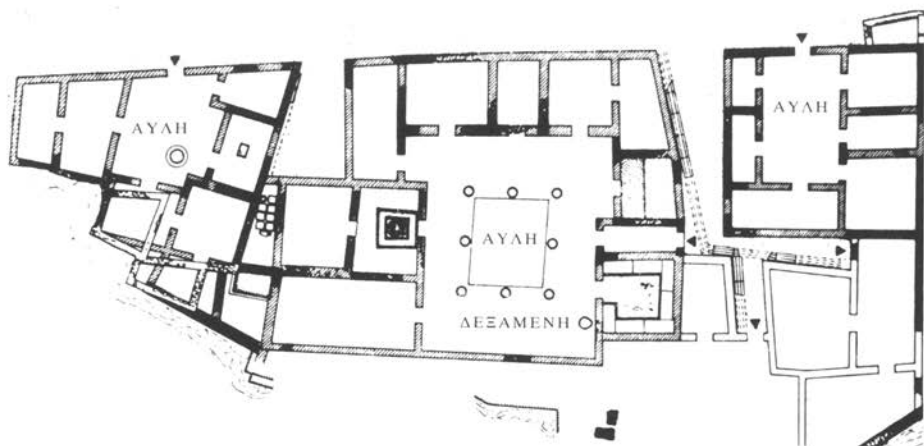
που ήταν οικονομικά σε θέση να κτίσουν τέτοια σπίτια, υπήρχε ο δυναμισμός του νεαρού κράτους και ακόμα, ως μην τὸ ξεχνᾶμε, υπήρχαν διαθέσιμα οικόπεδα. Στις παλιές μεγάλες πόλεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ οἰκιστική πυκνότητα ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε πολὺ δύσκολα θὰ βρισκόταν χῶρος γιὰ τέτοιες μεγαλοπρεπεῖς κατοικίες.

Στὴ σημερινὴ Ἀθήνα ἐξάλλου οἱ ἀνασκαφές ἰδιωτικῶν σπιτιῶν συναντοῦν πολὺ μεγάλες δυσκολίες. Ἔχουν γίνει μολαταῦτα κάποιες τέτοιες ἀνασκαφές. Ἰδιαίτερα σημαντικό εὔρημα εἶναι ἀνδρῶν με προθάλαμο (εἰκ. 18,19) ¹⁶, που

ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ ἓνα ἐξαίρετο σπίτι μὲ περιστύλιο τοῦ πρώιμου 4ου αἰώνα. Σώζεται μόνο μέρος τοῦ *ἀνδρῶνος* μὲ τὸ κατώφλι ἀλλὰ ὁ προθάλαμος μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ ὡς ἓνας τετράγωνος χῶρος 9.20 x 9.20 μ. Ἡ εἴσοδος τοῦ προθαλάμου δὲν βρέθηκε, πάντως ὅμως δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ *ἀνδρῶνα* μὲ στενὸ προθάλαμο, ὅπως π.χ. στὸ «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (*εἰκ. 6, ἀρ. 8 καὶ 9*· βλ. καὶ *εἰκ. 44*)· ἴσως ἐδῶ ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ ἡ ομάδα τριῶν χώρων (προθάλαμος μεταξὺ δύο *ἀνδρῶνων*), ἡ ὁποία στὸ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰώνα ἀπαντᾷ συχνὰ στὴ Μακεδονία. Κάνει μάλιστα ἐντύπωση ὅτι στὸ «σπίτι τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης» ὁ προθάλαμος μὲ τὸ μωσαϊκὸ τῆς ἀμαζονομαχίας (*εἰκ. 11*) εἶναι μικρότερος, καὶ ὁ ἀντίστοιχος (F) στὸ παλάτι τῆς Βεργίνας (*εἰκ. 21, E-F-G*) ἐλάχιστα μεγαλύτερος (περίπου 10x10 μ.) ἀπὸ τὸν προθάλαμο (*εἰκ. 18, 19*). Αὐτὸ δίνει μία ἰδέα τῆς κλίμακας τῶν χώρων σὲ αὐτὸ τὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι.

Ἡ ἐπιβλητικὴ αὐτὴ κατοικία βρισκόταν στὸ βόρειο ὄριο τῆς Ἀθήνας, προφανῶς κοντὰ στὸ τεῖχος¹⁷. Ἐκεῖ κοντὰ βρέθηκε καὶ ἓνα δευτέρου σπίτι μὲ περιστύλιο¹⁸. Φαίνεται ὅτι στὰ ἄκρα τῆς πόλης, κοντὰ στὸ τεῖχος, ὑπῆρχαν ἀκόμα διαθέσιμα οἰκόπεδα, ἐνῶ τὸ κέντρο ἦταν πυκνοκατοικημένο, κοντὰ στὴν Ἀγορὰ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ καὶ πολλοὶ βιοτέχνες, μὲ τὰ ἐργαστήρια καὶ τὰ μαγαζιά τους¹⁹. Αὐτὸ βέβαια δὲν ἦταν κανόνας ἀπαράβατος ἀφοῦ ἡ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τῆς Μελίτης, ὅπου βρισκόταν καὶ τὸ σπίτι τοῦ πλοῦσιου Καλλία, δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ.

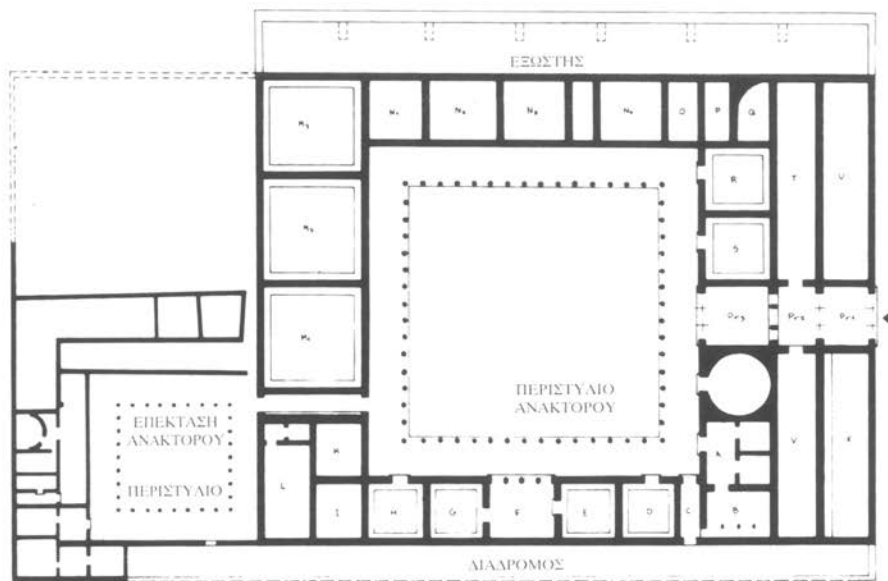
Ἡ ἔλλειψη χώρου θὰ ἦταν πάντα ἓνα πρόβλημα γιὰ τοὺς Ἀθηναίους ποὺ ἤθελαν νὰ κατοικήσουν μὲ ἀρχοντιὰ καὶ κα-



Εικ. 20. Ἀθήνα, ΒΑ πλαγιά Ἀρείου Πάγου. Σπίτι τοῦ ὕστερου 4ου αἰ.π.Χ.

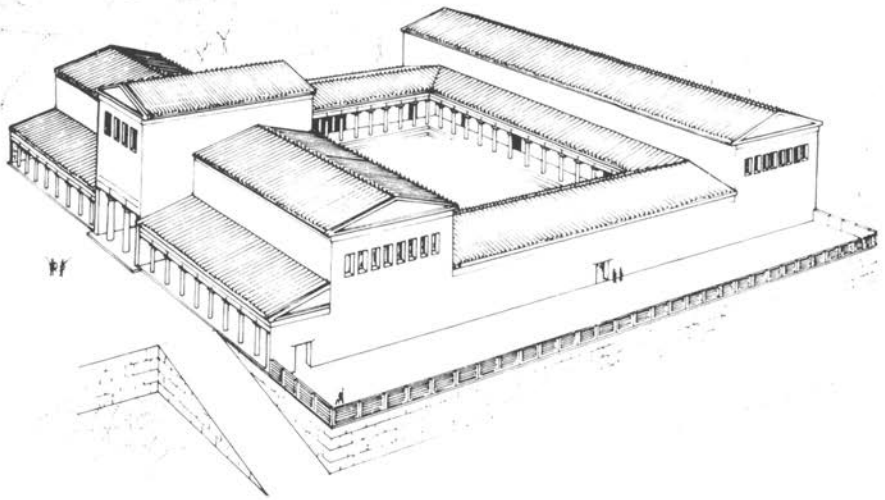
μιά φορά διαπιστώνεται ἀνασκαφικά ὅτι κάποιος ἀγόρασε τὸ σπίτι τοῦ γείτονα γιὰ νὰ κερδίσει χῶρο· ἴσως πρόκειται γιὰ μία τέτοια περίπτωση στὸ σπίτι μὲ περιστύλιο (εἰκ. 20), ποῦ κτίστηκε στὸν ὕστερο 4ο αἰώνα πάνω σὲ δύο παλαιότερα χωρὶς περιστυλιη αὐλή. Καὶ φαίνεται ὅτι κωμικοὶ ποιητὲς αὐτῶν τῶν χρόνων σατίριζαν ἐκείνους ποῦ μεταξὺ ἄλλων πρόσθεταν ἐκ τῶν ὑστέρων περιστυλιη αὐλή στὸ σπίτι τους γιὰ νὰ μιμηθοῦν τὸν γείτονα ἢ γιὰ νὰ «τοῦ μοῦν στὸ μάτι»²⁰.

Στὴ Μακεδονία ἐξάλλου ὁ τύπος τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο. Δύο ἀνάκτορα τοῦ 4ου αἰώνα εἶναι γνωστά: τῆς Βεργίνας (Αἰγαί)²¹ καὶ τῆς Πέλλας. Ἐπειδὴ τὸ κολοσσιαῖο συγκρότημα τῆς Πέλλας ποῦ ἦταν τὸ κύριο ἀνάκτορο τοῦ Μακεδόνα βασιλιᾶ ἀκόμη ἀνασκάπεται²², ἄς δοῦμε τὸ κτίριο τῆς Βεργίνας (εἰκ. 21, 22).



Εικ. 21. Βεργίνα, ανάκτορο. Γύρω στα 330-320 π.Χ.

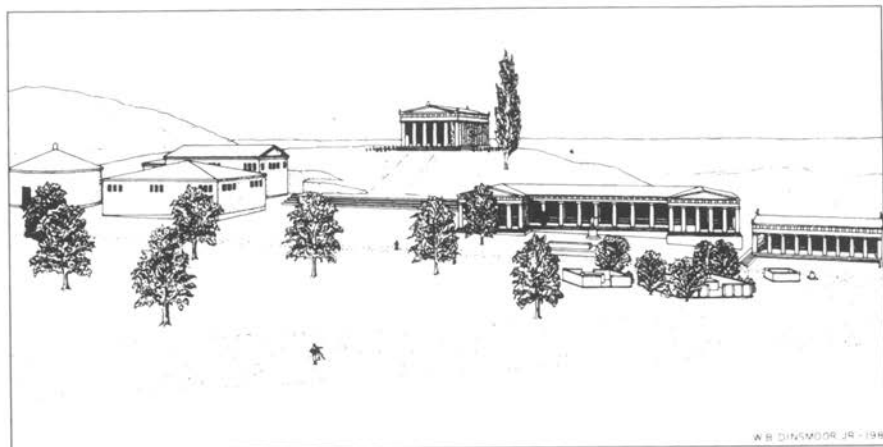
Ἡ ἀρχικὴ μορφή του ἦταν στὸν τύπο τοῦ σπιτιοῦ μὲ μία περιστυλῆ αὐλὴ (ἢ μικρὴ δυτικὴ προστέθηκε ἀργότερα) ἀλλὰ τεραστίων διαστάσεων, πάνω ἀπὸ 9.200 τ.μ.· τὸ ἀνάκτορο ἦταν δηλ. περίπου τριπλάσιο σὲ ἔκταση ἀπὸ τὸ «σπίτι τοῦ Διονύσου» στὴν Πέλλα. Δὲν εἶναι πάντως μόνον οἱ διαστάσεις ποὺ κάνουν νὰ ξεχωρίζει τὸ βασιλικὸ ἀνάκτορο ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ σπιτία μὲ περιστύλιο· σημασία ἔχει ἡ μορφολογικὴ διάκριση: ἡ πρόσοψη μὲ κιονοστοιχία καθὼς καὶ μὲ μνημειώδη εἴσοδο-πρόφυλο εἶναι στοιχεῖο ποὺ προσιδιάζει στὸ ἀνάκτορο. Ἔτσι τὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ σπίτι μὲ περιστύλιο εἶναι δύο ξεχωριστοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι κατοικίας· αὐτὸ πρέπει νὰ τονισθεῖ γιατί καμία φορὰ σπιτία μὲ περιστύλιο χαρακτηρίζονται ὡς «παλάτια» (palais, Paläste...).



Εικ. 22. Ἀνάκτορο (βλ. εικ. 21). Ἀναπαράσταση (Δ. Παντερμαλῆς).

Μία ακόμη σύγκριση είναι ἄξια προσοχῆς. Στὸν 5ο αἰῶνα δὲν ἔχουν μόνο τὰ ἰδιωτικὰ σπίτια λιτὴ ἐξωτερικὴ ὄψη ἀλλὰ καὶ τὰ δημόσια κτίρια. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ π.χ. στὴν ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς (εἰκ. 23). Ὁ ναὸς τοῦ Ἡφαίστου εἶναι περίπτερος καὶ ἐξαιρεταὶ καὶ μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν ἀκρωτηρίων· τὰ δημόσια κτίρια ἀντίθετα ἔχουν ἐξωτερικὴ ὄψη ἀπλή, χωρὶς κολόνες, μὲ μικρά, ψηλὰ τοποθετημένα παράθυρα.

Αὐτὴ ἡ μορφολογικὴ διαφοροποίηση δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς διαφορὰ θρησκευτικῆς καὶ κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· γιὰ τὸ «ἱερό» (sakral) καὶ τὸ «κοσμικὸ» (profan) δὲν μποροῦν νὰ διακριθοῦν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα μὲ τὴ σαφήνεια ποὺ συνηθίζεται στὴ νεώτερη ἐποχῇ. Ὁ βωμὸς δὲν ἔλειπε



Εικ. 23. Ἀθήνα. Ἀγορά. Δυτική πλευρά. Ὑστερος 5ος αἰ. π.Χ.

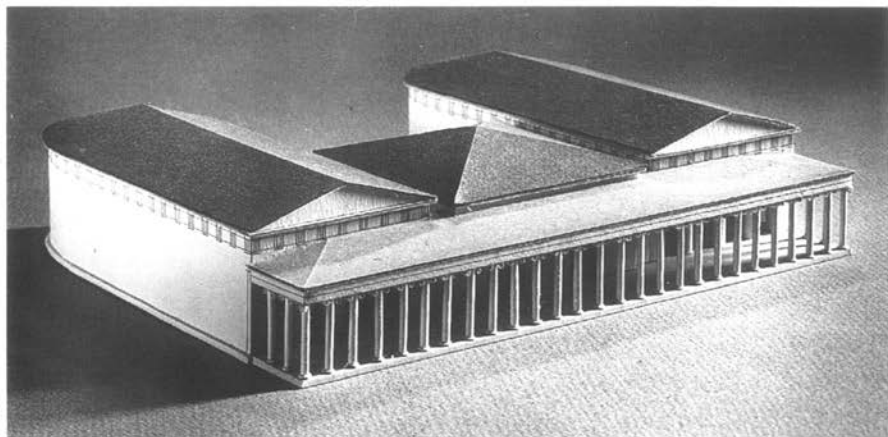
ἀπὸ κανένα κτίριο, εἴτε αὐτὸ προοριζόταν γιὰ ἀθλήσεις (παλαίστρα, γυμνάσιον...), εἴτε χρησίμευε γιὰ τὴ διοίκηση τῆς πόλης (πρυτανεῖον, βουλευτήριον κ.ἄ.), εἴτε τέλος ἐπρόκειτο γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι, ὅποτε ὁ βωμὸς βρισκόταν συνήθως στὴν αὐλή (εἰκ. 2). Ὅ,τι καὶ νὰ συνέβαινε σὲ αὐτὰ τὰ κτίρια δὲν ἔλειπαν ποτὲ οἱ ἱεροπραξίες. Ἀκόμα καὶ τὸ συμπόσιο, ὄχι μόνον τὸ θρησκευτικὸ στὸ ἱερό, ἀλλὰ καὶ τὸ γλέντι μὲ φίλους στὸ σπίτι, ἄρχιζε μὲ ὕμνο στοὺς θεοὺς καὶ μὲ τὴ σπονδή. Τίποτε δὲν συνέβαινε χωρὶς νὰ ἐπικαλοῦνται τοὺς θεοὺς.

Ἡ αἰτία τῆς μορφολογικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτιρίων ποὺ ἀναφέρθηκαν εἶναι μάλλον ὅτι σὲ αὐτὰ ὁ ἐσωτερικὸς χώρος, ὅποια λειτουργία καὶ ἂν εἶχε, ἦταν σημαντικὴ. Ὁ ναὸς ἀντίθετα δὲν ἔχει αὐτοδύναμο ἐσωτερικὸν χωρὸν. Αὐτὸ ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἄσκηση τῆς λατρείας ποὺ γινόταν ὄχι μέσα στὸν ναὸ ἀλλὰ μπροστὰ του, στὸν βωμό. Ὁ

ναός είναι αρχιτεκτονικό σῶμα, τοῦ ὁποίου πυρήνας είναι τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα στὸν σηκό· τὸ πτερόν ἀποτελεῖ τὸ σωματικὸ ὄριο τοῦ ναοῦ. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς σωματικῆς ιδιοτυπίας ὁ ναός είναι χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δημιουργία. Καὶ βέβαια γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ὁ ναός ἦταν τὸ κορυφαῖο ἀρχιτεκτονικὸ ἔργο.

Ἡ ἀξιωματικὴ κλιμάκωση τῶν κτιρίων ἐκδηλώνεται ἐξάλλου καὶ στὴν κατασκευή, τὴν ἐπιλογή ὑλικῶν κ.ά. ἐδῶ δὲν χρειάζεται νὰ γίνεи διεξοδικὴ ἀναφορὰ σὲ αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Σχετικὸ μὲ τὸ θέμα μας ὅμως εἶναι ὅτι συγχρόνως μὲ τὸν ἐξευγενισμό τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται καὶ ὁ ἐξευγενισμὸς τῶν δημοσίων κτιρίων συντελεῖσεων. Ἡ περίστυλη αὐλὴ καὶ τὰ μωσαϊκὰ μὲ παραστάσεις στὰ δάπεδα ἐμφανίζονται σὲ αὐτὰ τὰ κτίρια ἐλάχιστα νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ αὐτὸ τὰ δημόσια κτίρια ἐξευγενίζονται καὶ ἐξωτερικά: ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα καὶ πέρα δηλαδὴ συχνὰ ἔχουν κίονες, κάποτε μάλιστα προστίθεται μία κιονοστοιχία στὸ ὑπάρχον κτίριο. Παράδειγμα τὰ βουλευτήρια τῆς Ὀλυμπίας, κτίρια τοῦ ὕστερου 6ου αἰῶνα, ὅπου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα προστίθεται ἰωνικὴ κιονοστοιχία, ποὺ δίνει ἐνιαίᾳ πρόσοψη στὰ δύο κτίρια (*εἰκ. 24*).

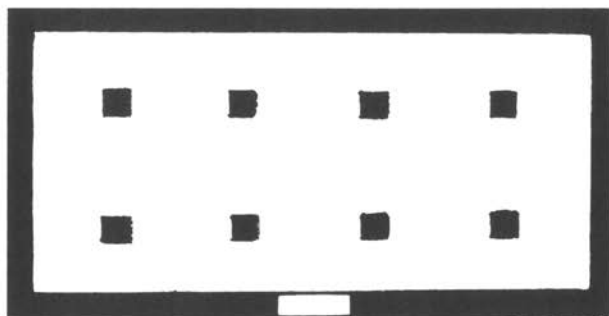
Τὴ ριζικότερη πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς τάσης δείχνει τὸ Λεωνίδαῖον (*εἰκ. 25*). Τὸ κτίριο χρησίμευε κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ὡς κατάλυμα τῶν Ρωμαίων διοικητῶν τῆς Ἑλλάδας (Παυσ. 5,15,2), καὶ πιθανότατα θὰ εἶχε ἀρχικὰ μία ἀνάλογη λειτουργία, ὡς ξενώνας γιὰ ιδιαίτερα σημαντικοὺς προσκυνητὲς στὸ ἱερό, μὲ χώρους γιὰ συμπόσια ²³. Ἡ μορφολογικὴ του ἔξαρση εἶναι ἐντυπωσιακὴ: τὸ Λεωνίδαῖον ὄχι μόνο εἶναι τὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση κτίριο στὸ φημισμένο πα-



Εικ. 24. Όλυμπία, βουλευτήρια. Μέσα 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 25. Όλυμπία. Άποψη του Ίερου από τα δυτικά· άριστερά μπροστά τὸ Λεωνίδαϊον.





*Εικ. 26. Δελφοί.
Λέσχη Κνιδίων.
Γύρω στα
460-450 π.Χ.*

νελλήνιο ιερό αλλά και συνδυάζει την περιστυλη αύλη με εξωτερικές κιονοστοιχίες και στις τέσσερις πλευρές, είναι δηλαδή περίπτερο όπως οι ναοί. Κάτι τέτοιο θα ήταν ασύλληπτο πριν από τον 4ο αιώνα!

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το Λεωνίδαϊον ως αφιέρωμα μετέχει της ιερότητας του τόπου, είναι *ιερόν Διός*, όπως χαρακτηρίζονται τα αναθήματα. Αυτό όμως δεν έρμηνεύει τη μορφή του. Και η Λέσχη των Κνιδίων (*εικ. 26*) είναι αφιέρωμα σε ιερό, δεν έχει όμως εξωτερικά κανένα διακριτικό στοιχείο. Η μορφολογική διαφορά ανάμεσα στα δύο κτίρια εξηγείται χρονολογικά: η Λέσχη κτίστηκε λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα, σε εποχή δηλαδή όπου κτίρια συνελεύσεων έχουν εξωτερική όψη άπλη, χωρίς κιονοστοιχίες, και η Λέσχη έμοιαζε σε αυτό με τα δημόσια κτίρια της αθηναϊκής Αγοράς (*εικ. 23*).

Είναι ένδεικτικό ότι στο μεγαλύτερο πανελλήνιο ιερό δεν υπήρχε, πριν από το Λεωνίδαϊον, κτίριο που να χρησίμευε ως κατάλυμα των ισχυρών και πλουσίων. Οί προσκυνητές έμεναν κατά κανόνα σε σκηνές, και όποιος ήθελε να ξεχωρί-

σει μπορούσε να φροντίσει μόνο ώστε αυτό το προσωρινό κατάλυμα να είναι λαμπρό, όπως συνέβη με τον Ἀλκιβιάδη και τὸν Διονύσιο Α' τῶν Συρακουσῶν. Ἡ σκηνὴ τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὅταν εἶχε πάει στὴν Ὀλυμπία γιὰ νὰ πάρει μέρος στοὺς ἀγῶνες, ἦταν περσικὴ καὶ τόσο πολυτελής, ὥστε ξεπερνοῦσε ὅσα εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ὅλοι μαζί οἱ Ἀθηναῖοι ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ· αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ δείχνουν πῶς ὁ Ἀλκιβιάδης προκαλοῦσε καὶ ἐξόργιζε τοὺς συμπολίτες του, δίνοντας μάλιστα λαβὴ σὲ κατηγορίες ὅτι ἐπιδιώκει νὰ ἀνατρέψει τὴ δημοκρατία καὶ νὰ γίνεῖ ὁ ἴδιος τύραννος ²⁴.

Τὸ Λεωνίδαῖον (*εἰκ.* 25) εἶναι λοιπὸν ἓνας ἐξευγενισμένος ξενώνας· μορφολογικὰ πάντως εἶναι ὀριακὴ περίπτωση ποὺ δὲν βρίσκει συνέχεια. Τὰ ἐλληνιστικὰ δημόσια κτίρια ἔχουν διάφορα στοιχεῖα ἐξευγενισμοῦ στὸ ἐξωτερικὸ τους ἀλλὰ δὲν εἶναι περίπτερα (πρβ. π.χ. *εἰκ.* 37).

Ὁ ἐξευγενισμὸς τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται λοιπὸν παράλληλα μὲ ἓνα ἀντίστοιχο φαινόμενο στὰ δημόσια κτίρια (συνελεύσεων). Τὰ ἰδιωτικὰ σπῖτια μὲ περιστύλιο μιμοῦνται ἢ μάλιστα συναγωνίζονται τέτοια δημόσια κτίρια ἀλλὰ δὲν ξεπερνοῦν ὀρισμένα ὄρια. Ἔτσι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δημόσια κτίρια, τὸ ἐξωτερικὸ τους παραμένει ἀπλό (*εἰκ.* 17)· δὲν ἔχουν οὔτε κίονες ἢ ἡμικίονες οὔτε εἴσοδο ποὺ νὰ ἐξαίρεται μὲ πρόθυλο ἢ ἄλλα στοιχεῖα. Μὲ ἄλλα λόγια ἀκόμα καὶ στὴν ἐλληνιστικὴ πόλη δὲν εἶναι θεμιτὸ γιὰ ἓνα ἄτομο νὰ ξεχωρίσει τὸ ἰδιωτικὸ του σπῖτι ἀπὸ τὰ σπῖτια τῶν συμπολιτῶν του. Ὁ ἐξευγενισμὸς τοῦ σπιτιοῦ συντελεῖται μόνο στὸ ἐσωτερικὸ του.

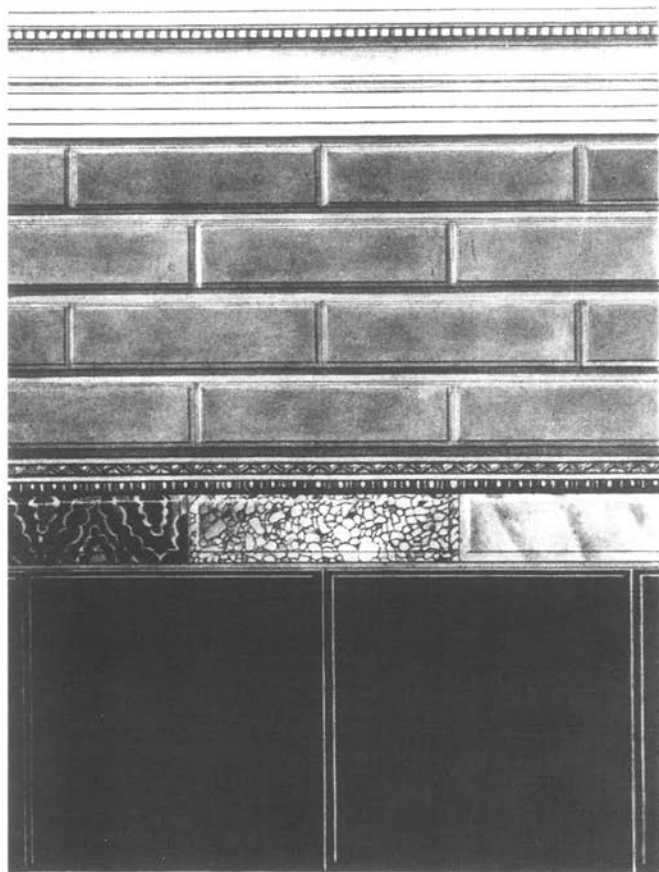
Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν τὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν μὲ περιστύλιο.

Διακοσμήσεις τοίχων

Η σχέση με τα δημόσια κτίρια καθώς και οι διαφορές από αυτά που διαπιστώνονται στην αρχιτεκτονική των σπιτιών με περιστύλιο είναι φανερές και στις διακοσμήσεις των τοίχων, που εμφανίζονται επίσης γύρω στα 400 π.Χ.

Ἡ ἀναπαράσταση ἑνὸς ὑστεροελληνιστικοῦ τοίχου (εἰκ. 27) ²⁵ μπορεῖ νὰ δώσει μία ἰδέα καὶ τῶν τοίχων τοῦ 4ου αἰῶνα, γιατί αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς διακόσμησης δὲν ἀλλάζει οὐσιαστικά ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 1ου αἰῶνα π.Χ. (ὡς τὸν λεγόμενο Δεύτερο Πομπηϊανὸ ρυθμὸ). Πεδία μὲ διάφορα χρώματα ἀποδίδουν ἰσόδομη τοιχοποιία.

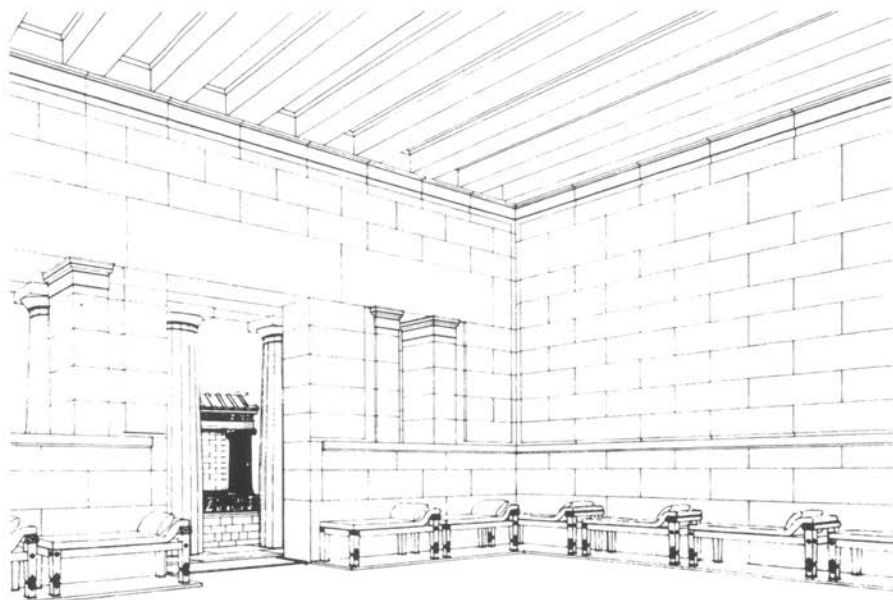
Ἀπὸ τὶς πρώιμες τέτοιες διακοσμήσεις ἔχουν σωθεῖ μόνο κομμάτια (σημ. 25), ἐντούτοις αὐτὰ δείχνουν καθαρά ὅτι ἐξαρχῆς ἡ πολυχρωμία κυριαρχεῖ· μονόχρωμοι τοῖχοι (ὅπου ἀπλὴ ἐγχάραξη δηλώνει τοὺς δόμους) εἶναι σπάνιοι ἢ μάλλον τοὺς συναντᾶμε σὲ σπίτια ταπεινότερα. Ἐξάλλου ἡ τοιχοποιία ἀποδίδεται ἐξαρχῆς ὄχι μόνο μὲ χρῶμα ἀλλὰ κατὰ κανόνα καὶ μὲ ἐπίθετο κονίαμα ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἀνάγλυφο. Ἔτσι ἐπιβάλλεται νὰ μὴ μιλάμε γιὰ τοιχογραφία ἀλλὰ γιὰ διακόσμηση τῶν τοίχων, ὅπου χρῶμα καὶ πλαστικότητα εἶναι ἰσότιμα.



Εικ. 27. Αθήνα. Διακόσμηση τοίχων. Ύστερος 2ος - πρόιμος 1ος αι. π.Χ.

Θέμα αὐτῆς τῆς διακόσμησης εἶναι ὁ κτισμένος μὲ λιθόπλινθους τοῖχος. Αὐτὸ φαίνεται παράξενο, εἶναι ὅμως ἀπόλυτα εὐλογο, διότι οἱ τοῖχοι τῶν ἰδιωτικῶν σπιτιῶν συνήθως εἶχαν λίθινη μόνο τὴ βάση καὶ ἀπὸ πάνω ἦταν κτισμένοι μὲ φθηνὰ ὑλικά, ὠμὲς πλίνθους ἢ μικρὲς πέτρες. Ἡ χρῆση τῶν λιθοπλίνθων προσιδιάζει στὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ.

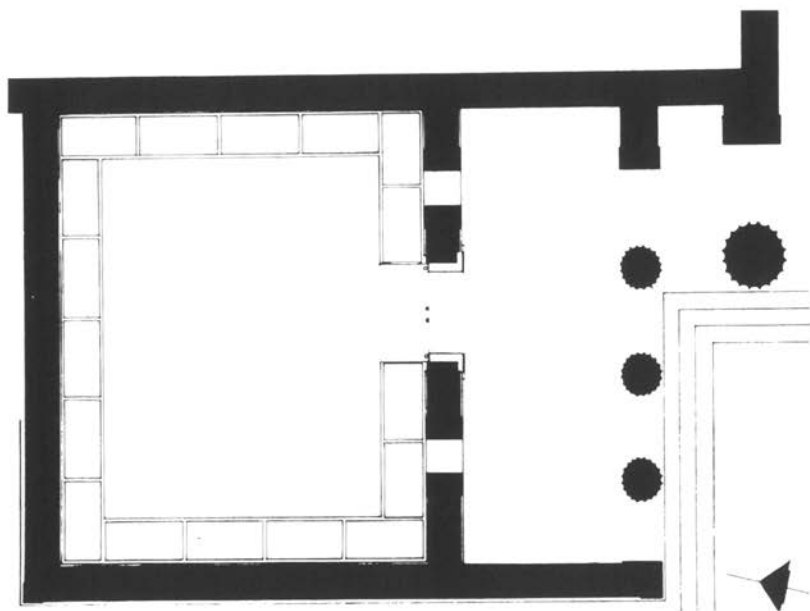
Ὡς παράδειγμα δημόσιου κτιρίου ἀναφέρεται ὁ βόρειος χῶρος τῶν Προπυλαίων, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Ἴω. Τραυλὸ εἶναι *ἑσπιατόριον* (εἰκ. 28,29)²⁶, ἓνας χῶρος συμποσίων μὲ κλίνες κατὰ μῆκος τῶν τοίχων (πρβ. εἰκ. 5). Ἡ δομὴ τοῦ μαρμαρίνου τοίχου (εἰκ. 28) εἶναι τὸ πρότυπο ποὺ μιμοῦνται ἢ παριστάνουν μὲ χρῶμα καὶ ἀνάγλυφο κονίαμα οἱ τεχνίτες στὶς διακοσμήσεις τοίχων τῶν ἰδιωτικῶν χώρων. Τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῶν τοίχων εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 28 εἶναι τὰ ἴδια: πάνω ἀπὸ μία χαμηλὴ βάση οἱ ὀρθοστάτες· ἀκολουθεῖ ὁ *καταληπτήρ*, ποὺ ὄντας στοιχεῖο ἄρθρωσης ἀνάμεσα στοὺς ὀρθοστάτες καὶ στὴν κύρια ζώνη τοῦ τοίχου τονίζεται ἰδιαίτερα — στὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τὰ στοιχεῖα ἄρθρωσης πάντα ἐξαίρονται. Ἔτσι παρουσιάζει ὁ *καταληπτήρ* ἀνάγλυφα κυμάτια καὶ γραπτὰ κοσμήματα ἢ ζωφόρους μορφῶν· στὰ ὑστεροελληνιστικὰ χρόνια συχνὰ πολλαπλασιάζονται οἱ ζῶνες του (εἰκ. 27,30, 32,33,35), ἀλλὰ ζωφόροι μορφῶν βρίσκονται ἐδῶ ἤδη σὲ πρῶιμα παραδείγματα²⁷. Πάνω ἀπὸ τὸν *καταληπτήρα* βρίσκεται ἡ κύρια ζώνη τοῦ τοίχου: μὲ μαρμαρόπλινθους στὴν αἴθουσα τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28) καὶ μὲ ἀπομιμησὴ τους στοὺς ἰδιωτικοὺς τοίχους (εἰκ.30,32,33)· τὴν ἐπίστεψη ἀποτελοῦν ἀνάγλυφα γεῖσα (εἰκ. 28: ἀπὸ μάρμαρο· εἰκ. 27,32: ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα). Ἡ διακόσμηση αὐτὴ δὲν



Εικ. 28. Ἀθήνα. Ἀκρόπολη. Ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης (Ι. Τραυλός). 437-432 π.Χ.

παριστάνει μόνο τὴ δομὴ ἑνὸς τοίχου ἀλλὰ συγκεκριμένα τὴν τοιχοδομία τῆς μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς. Ἔτσι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ διακόσμηση ἐξομοιώνει ὀπτικά τοὺς κύριους χώρους τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ δημόσια κτίρια, τὸ ἴδιο ὅπως τὸ περιστύλιο ἐξομοιώνει τὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὶς αὐλὲς τῶν δημοσίων κτιρίων.

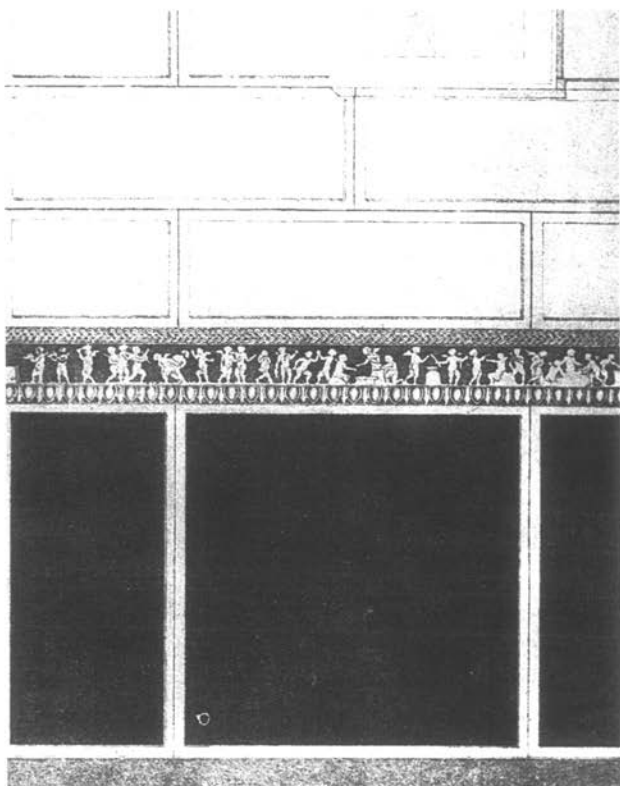
Αὐτὸς ὁ στόχος ἦταν ὅπωςδήποτε συνειδητός, τόσο στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν σπιτιῶν ὅσο καὶ στοὺς κατηγορούς τους, ὅπως ὁ Δημοσθένης ποὺ ἐπανελημμένα μέμφεται τέτοια σπίτια καὶ λέγει ρητὰ «διότι τότε (στὸν 5ο αἰώνα) ἦταν τὰ δημόσια κτίρια πλούσια καὶ λαμπρά, ἐνῶ στὸν ἰδιωτικὸ τομέα κανεὶς δὲν ἐπιδεικνυσόταν...», ἀναφέροντας «τὰ Προπύλαια, τὰ ναυπηγεῖα,



Εικ. 29. Ἀθήνα. Ἀκρόπολη. Βορειοδυτική πλευρά τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28).

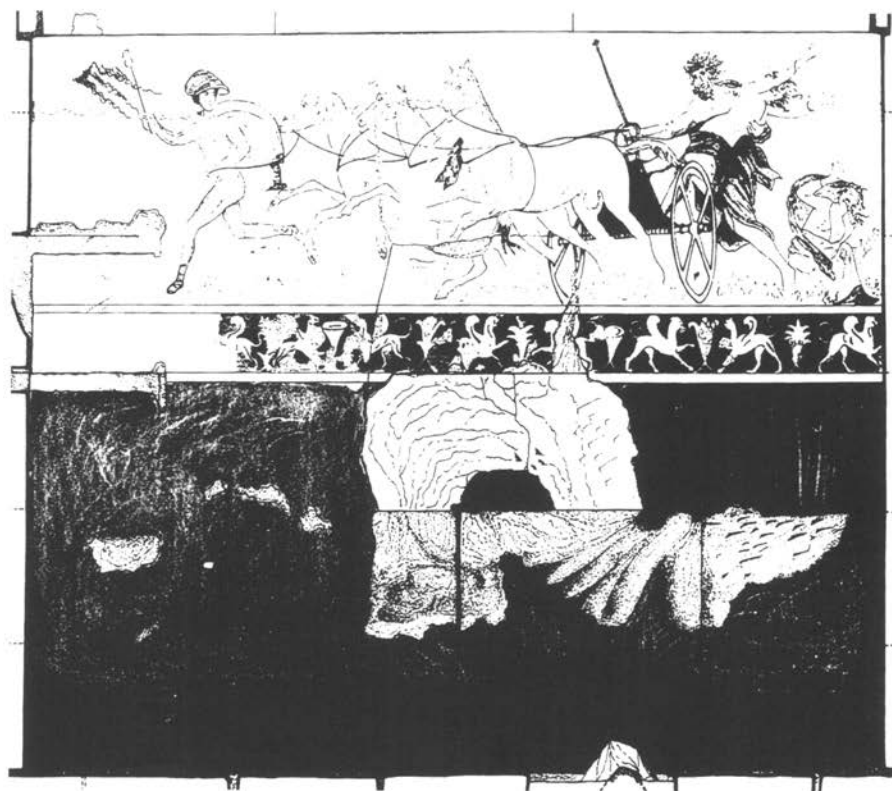
τις στοές, τὸν Πειραιά, ὅλα τὰ κτίρια τῆς πόλης ποὺ βλέπετε μπροστά σας. Τώρα ὅμως ὁ καθένας ποὺ διαχειρίζεται τὰ κοινὰ ἔχει τόση ἰδιωτική περιουσία, ὥστε μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήγειραν τὰ σπίτια τους λαμπρότερα ἀπὸ πολλὰ δημόσια κτίρια» (Κατὰ Ἀριστοκράτους [XXIII] 206-208). Ἄν θυμηθοῦμε τὸ σπίτι εἰκ. 18,19 θὰ δικαιώσουμε τὸν Δημοσθένη!

Ὡστόσο καὶ στὴ διακόσμηση, ὅπως καὶ στὴν ἀρχιτεκτονική, ὑπάρχουν διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ σπίτια καὶ στὰ δημόσια κτίρια, ὑπάρχουν ὅρια ποὺ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι κανεὶς δὲν τὰ ξεπερνάει. Τὸ κυριότερο: δὲν ὑπάρχουν τοιχογραφίες μὲ μεγάλες σκηνὲς μορφῶν. Μνημειώδη ζωγραφικὴ συναντᾶμε π.χ. σὲ στοές καὶ δημόσια κτίρια συνελεύσεων· παράδειγμα



Εικ. 30. Δήλος. «Σπίτι τῶν δελφινιῶν», αἴθουσα G. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ.

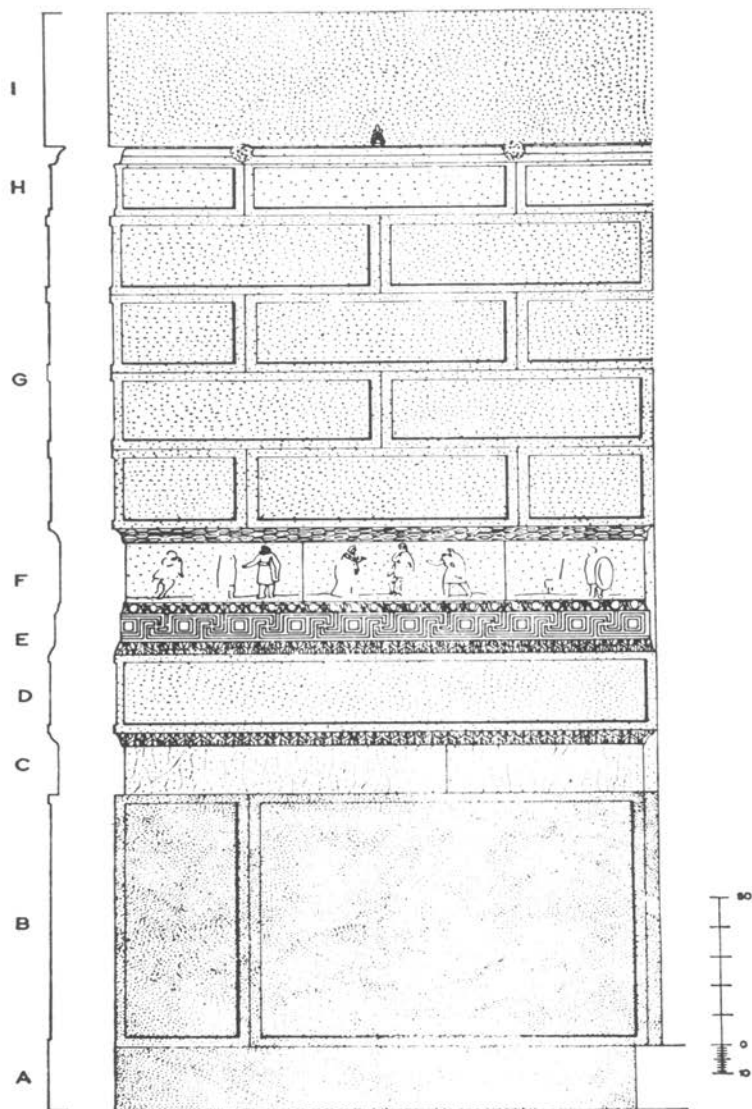
εἶναι τὰ ὀνομαστὰ ἔργα τοῦ Πολυγνώτου, Ἰλίου Πέριος καὶ Νέκκρια, στὴ Λέσχη τῶν Κνιδίων (εἰκ. 26· Πaus. 10, 25-31). Καὶ στὴν αἴθουσα τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 28,29) ἡ κύρια ζώνη τῶν τοίχων, πάνω ἀπὸ τὸν καταληπτῆρα, ἦταν καλυμμένη ἀπὸ ζωγραφικὲς παραστάσεις²⁸. Οἱ μεγάλοι ζωγράφοι τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα, τῶν ὁποίων γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα, καθιέρωσαν τὴ φήμη τους μὲ τέτοια ἔργα. Ἀντίθετα στὰ ιδιω-



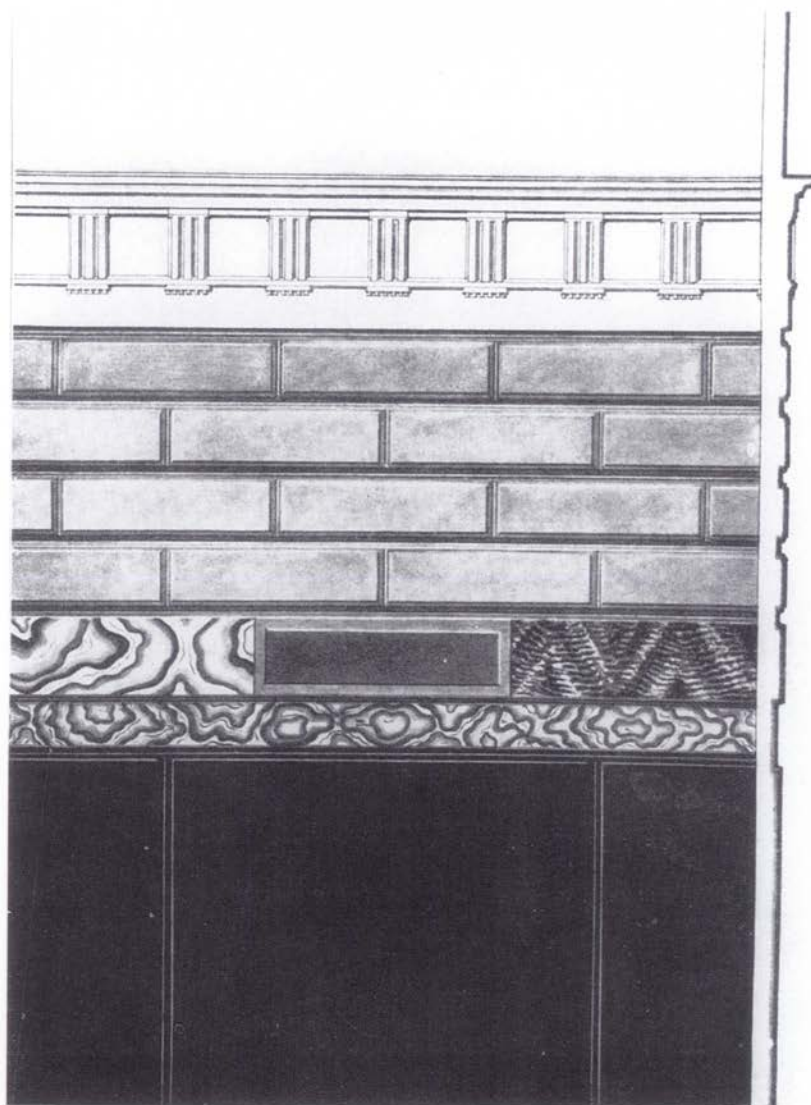
Εικ. 31. Βεργίνα. Έσωτερικό του «τάφου της Περσεφόνης». Ο βόρειος τοίχος (σχ. Α. Κοτταρίδου). 340-330 π.Χ.

τικά σπίτια ή διακόσμηση είναι ανώνυμη και δέν μπορεί νά χαρακτηριθεῖ καν ὡς τοιχογραφία, ἀφοῦ χρῶμα καὶ ἀνάγλυφη διαμόρφωση τοῦ τοίχου εἶναι ἰσότιμα.

Ἡ μαρτυρία ὅτι ὁ Ἄλκιβιάδης ἤθελε νά ἔχει ζωγραφικὴ στό σπίτι του καὶ ὅτι ἔκλεισε μὲ τὴ βία μέσα σὲ αὐτὸ τὸν γνωστό ζωγράφο Ἀγάθαρχο, ἀφήνοντάς τον ἐλεύθερο μόνον ἀφοῦ εἶχε ἐκτελέσει τὴν ἐπιθυμία του ²⁹, ταιριάζει μὲ ὅσα



Εἰκ. 32. Δῆλος, «Σπίτι τῶν ἠθοποιῶν», οἶκος Ν. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ.



Εικ. 33. Ἀθήνα. Διακόσμηση τοίχου. Ὑστερος 2ος - πρόμος 1ος αἰ. π.Χ.



Εικ. 34. Βεργίνα. «Τάφος Περσεφόνης» (εικ. 31). Η άρπαγή της Περσεφόνης.

Εικ. 35. Πέργαμος. Διακόσμηση τοίχου οικίας, λεπτομέρεια: καταληπτήρ (ἀναπαράσταση). 2ος αἰ. π.Χ.



ἄλλα εἶναι γνωστὰ γι' αὐτὴν τὴν προσωπικότητα ποὺ ἤθελε μὲ κάθε τρόπο νὰ καταπλήξει, ξεπερνώντας προκλητικὰ τὰ θεμιτὰ ὅρια ποὺ ἴσχυαν γιὰ κάθε πολίτη τῆς Ἀθήνας. Τέτοια καὶ παρόμοια περιστατικὰ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδη ὅτι ἐπεδίωκε νὰ γίνεи τύραννος.

Τὰ ὀνομαστὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς δὲν σώθηκαν καὶ τὰ γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές. Κάποια ἰδέα τῶν χαμένων ἔργων ὅμως μᾶς δίνουν οἱ τοιχογραφίες ποὺ βρέθηκαν στοὺς μακεδονικοὺς τάφους. Οἱ Ἕλληνες δὲν θεωροῦσαν τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἰδιωτικά, αὐτὰ λοιπὸνμποροῦσαν νὰ εἶναι μεγάλη τέχνη καὶ ἔτσι δὲν παραξενεύει τὸ γεγονός ὅτι στοὺς μακεδονικοὺς θαλαμωτοὺς τάφους, ἀντίθετα μὲ τὰ σπίτια, ὑπάρχουν μνημειώδεις τοιχογραφίες. Ἰδίως στοὺς βασιλικοὺς τάφους τῆς Βεργίνας ἔχουν σωθεῖ σημαντικὰ ἔργα τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς. Παράδειγμα ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης», ὅπου στοὺς τρεῖς τοίχους τοῦ ταφικοῦ θαλάμου παριστάνεται ἡ ἄρπαγὴ τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸν Ἄδη (*εἰκ. 31,34*)³⁰.

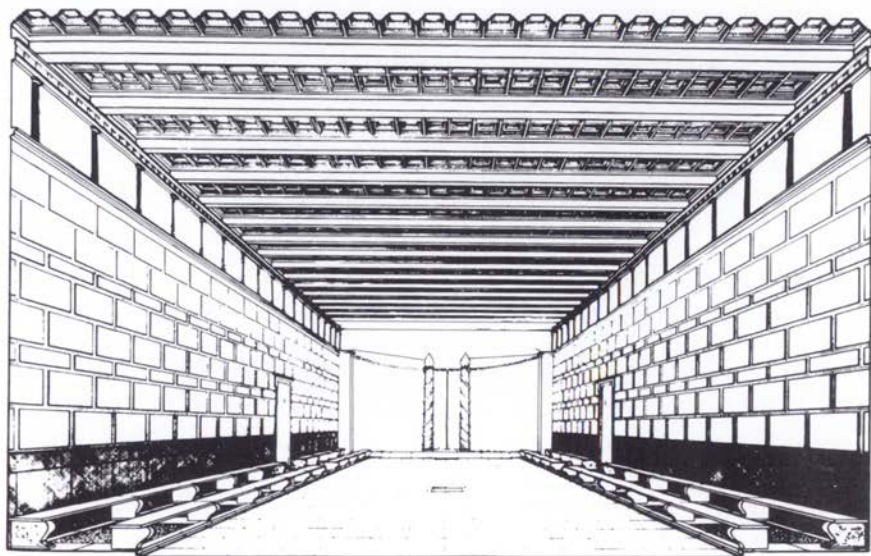
Κάτω ἀπὸ τὴν κύρια παράσταση ἡ διάταξη τῆς διακόσμησης εἶναι ὅμοια μὲ τοὺς τοίχους τῶν ἰδιωτικῶν ἀνδρῶνων: ὀρθοστάτες καὶ *καταληπτήρ* μὲ ζωφόρο γρυπῶν σὲ κυανὸ φόντο, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὶς χαμηλές (ὑψους γύρω στὰ 15 ἐκ.) ζωφόρους μορφῶν ποὺ καμιά φορὰ βρίσκονται σὲ αὐτὴ τὴ θέση καὶ στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν (*εἰκ. 30,32,35*). Στὸ πάνω μέρος ὅμως ὡς κύριο θέμα ὑπάρχει ἡ μεγάλη τοιχογραφία τῆς Περσεφόνης, ἐκεῖ ὅπου στὰ σπίτια ἐμφανίζεται ἡ ἰσόδομη τοιχοποιία³¹. Οἱ ζωφόροι τοῦ *καταληπτήρος* δὲν ἔχουν ἐξάλλου λευκὸ βάθος, ὅπως οἱ μεγάλες παραστάσεις (π.χ. *εἰκ. 34*) ἀλλὰ συνήθως ἐρυθρὸ ἢ σκοῦρο (κυανὸ ἢ μαῦρο): χρώ-

ματα χαρακτηριστικά για τὸ φόντο σὲ δευτερεύουσες ζῶνες. Στὸ σύνολο δηλαδὴ τῆς διακόσμησης (*εἰκ.* 30,32) οἱ ζωφόροι αὐτὲς δὲν παίζουν παραστατικά σημαντικό ρόλο.

Ἄκόμα καὶ στὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων τῶν ιδιωτικῶν σπιτιῶν ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν ὑψηλὴ τους ποιότητα, δὲν συναντᾶμε μνημειώδη ζωγραφικὴ. Ἔτσι σὲ διακόσμηση τοῖχου ἑνὸς ἐξαιρετοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο στὴν Πέργαμο ὁ *καταληπτῆρ* εἶναι πολυμερής, ὅπως ἀπαντᾶ συχνὰ κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα (*εἰκ.* 35)³²: ἐπάλληλα κυμάτια καὶ κοσμηματικὲς ζῶνες, μία ζωφόρος γρυπῶν ὅμοια ὅπως στὸν «τάφο τῆς Περσεφόνης» (*εἰκ.* 34) καθὼς καὶ πεδία ποὺ μιμοῦνται πλίνθους ἀπὸ μάρμαρο διαφόρων εἰδῶν. Ὡστόσο, πάνω ἀπὸ τὸν πλοῦσιο αὐτὸν *καταληπτῆρα* δὲν βρισκόταν τοιχογραφία ἀλλὰ ἡ τυπικὴ παράσταση τοιχοδομίας: τὸ σύνολο δὲν ξέφευγε ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς διακόσμησης στὰ ιδιωτικὰ σπιτία.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μία τέτοια διακόσμηση — τὸ ἐπίθετο κονίαμα ποὺ ἀπαιτοῦσε χρονοβόρα ἐργασία καὶ ἡ πολυχρωμία —, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἐκτέλεσης καὶ τὴν ποιότητα ποὺ τὴν χαρακτηρίζει, δὲν ἦταν καθόλου φθηνή. Τὸ ὅτι δὲν ἐπέλεγαν μεγάλες παραστάσεις δὲν ἦταν μέτρο οἰκονομίας ἀλλὰ θέμα ἀρχῆς: ἡ μνημειώδης ζωγραφικὴ δὲν εἶχε θέση στὸ ιδιωτικὸ σπίτι, ὅπως ἀρχιτεκτονικὰ δὲν τοῦ ταίριαζε ἡ χρῆση ἐξωτερικῶν κιονοστοιχιῶν ἢ προπύλου. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ τῶν μορφολογικῶν στοιχείων σήμαινε ὅτι ὁ πολίτης ὡς ἄτομο δὲν ξεπερνᾶ ὀρισμένα ὄρια.

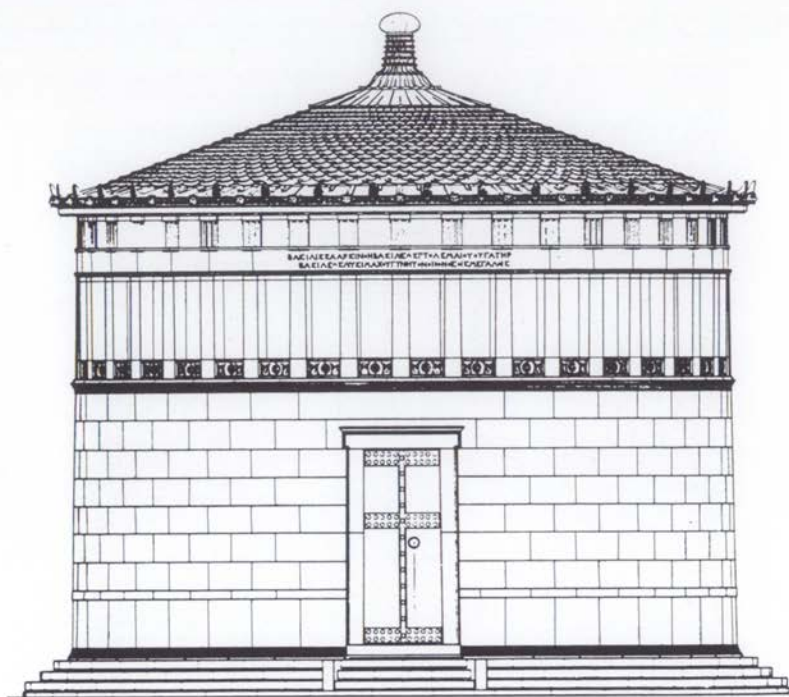
Ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων ἦταν δυνατὸ νὰ ἐμπλουτιστεῖ μόνο μὲ περισσότερα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης θυμίζουν δημόσια κτίρια. Ἔτσι ἐμφανίζονται π.χ. λεοντοκεφαλές (σὰν τὶς ὑδρορροές στὴ στέγη) καὶ ἀκροκέραμοι



Εικ. 36. Σαμοθράκη. Τερό Καβείρων, έσωτερικό. Ύστερος 4ος αι. π.Χ.

(εικ. 32) ή ακόμα και ανάγλυφες τρίγλυφοι και μετόπες (εικ. 33), κάποτε μάλιστα με παραστάσεις ανάγλυφες ή γραπτές στις μετόπες ³³. Με τη χρήση τέτοιων στοιχείων τονίζεται ακόμη περισσότερο ότι ή λειτουργία αυτής της διακόσμησης είναι να έξομοιώσει παραστατικά τόν χωρο του σπιτιού με δημόσιο χώρο. Συναντάμε ακόμη και μικρές ανάγλυφες κιονοστοιχίες· έτσι σε ένα διακοσμημένο δωμάτιο του ύστερου 2ου αιώνα στην Πομπηία που σώζεται ολόκληρο ³⁴, μπορούμε να δούμε τόν έντονα χρωματικό και πλαστικό και συγχρόνως καθαρά αρχιτεκτονικό χαρακτήρα τέτοιων τοίχων.

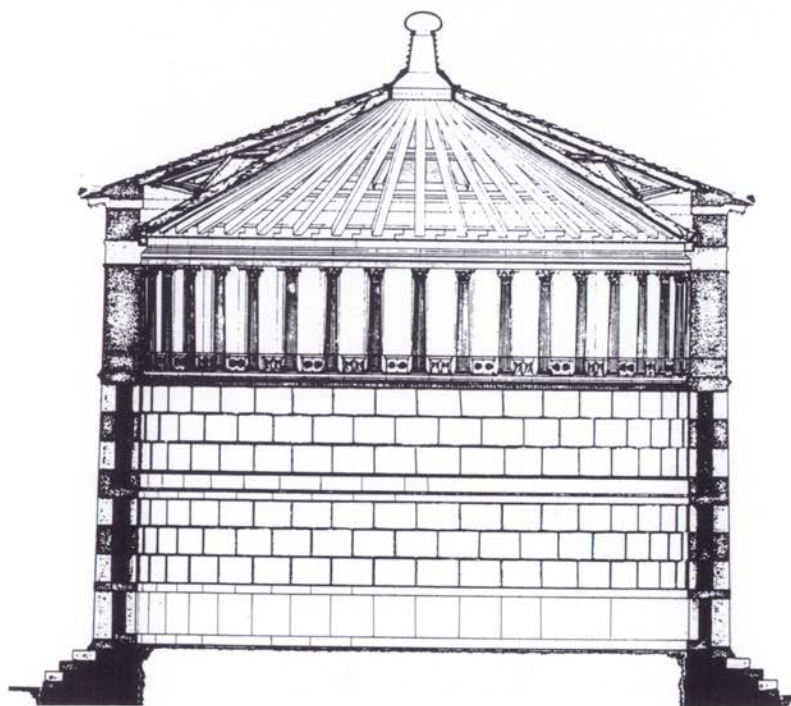
Ή πολυχρωμία καθαυτή είναι στοιχείο καινούργιο στο ιδιωτικό σπίτι, διότι έως τó τέλος του 5ου αιώνα αυτή ήταν γνώρισμα μόνο της μεγάλης αρχιτεκτονικής. Όμως ή πολυ-



Εικ. 37. Σαμοθράκη. Ίερό Καβείρων, Ἀρσινόειον. Πρώμος 3ος αἰ. π.Χ.

χρωμία στους ιδιωτικούς χώρους είναι καθολικότερη· χρησιμοποιείται ἐδῶ ὄχι μόνο για νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῶν στοιχείων τοῦ μνημειώδους τοίχου τονίζοντας τὴ δομὴ τους, ἀλλὰ καὶ για νὰ δημιουργήσει ἓνα χωρὸ ἐορταστικό, ἀποκλίνοντας σὲ αὐτὸ ἀπὸ τὴ μίμηση τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν δημοσίων κτιρίων.

Ἐνάγλυφες κιονοστοιχίες ὑπάρχουν καὶ στους τοίχους τοῦ Ἱεροῦ στὴ Σαμοθράκη (εἰκ. 36), τὸ ὁποῖο ἐξωτερικὰ εἶχε μορφή ναοῦ· ἐδῶ συγκεντρώνονταν οἱ μύστες τῆς Καβειριακῆς λατρείας. Τέτοιες αἴθουσες συνελεύσεων, ὅπως καὶ



Εικ. 38. Ἀρσινόειον (εἰκ. 37). Τομὴ ἐσωτερικοῦ.

τὰ ἐστιατόρια, εἶχαν συχνὰ τὴν ἴδια διακόσμηση τοίχων με-
 τοὺς ἀνδρῶνες στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια (γί' αὐτὸ καὶ δὲν μπο-
 ροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴ διακόσμηση μόνον ἂν οἱ
 τοῖχοι τῶν εἰκ. 27,33 προέρχονται ἀπὸ ἀνακαίνιση τοῦ Πο-
 μπείου ἢ ἀπὸ γειτονικὰ σπίτια [σημ. 25]). Ἡ ἀπουσία μεγά-
 λων τοιχογραφιῶν στὴν αἴθουσα εἰκ. 36 τὴν ἐξομοιώνει με-
 ἰδιωτικὸ ἀνδρῶνα καὶ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἤδη σὲ αὐτὰ
 τὰ χρόνια — καὶ ὄχι γιὰ πρώτη φορὰ στὸν 2ο αἰῶνα π.Χ., ὅπο-
 τε ἔχουν σωθεῖ πολλὰ παραδείγματα — ἰδιωτικοὶ χῶροι εἶχαν
 μικρὲς ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες ὅπως ἡ αἴθουσα εἰκ. 36³⁵.

Ἐνάλογο στοιχεῖο μὲ τὶς κιονοστοιχίες (*εἰκ.* 36), ἢ μάλλον μία ἔξαρση τῆς ἴδιας διακοσμητικῆς ἰδέας, εἶναι ἡ πεσοστοιχία στὸ Ἄρσινόειον, κολοσσιαῖο κτίριο συνελύσεων, ἀφιέρωμα τῆς Πτολεμαίας βασίλισσας Ἄρσινόης (*εἰκ.* 37,38): ἐξωτερικὰ ἀπλοὶ πεσσοί, ἐσωτερικὰ κορινθιακοὶ ἡμικίονες, μεταξύ τους ἀνάγλυφα (θωρακεῖα-βωμοὶ) καὶ στὸ πάνω μέρος λεπτὲς μαρμάρινες πλάκες· μία χαρακτηριστικὰ ἑλληνιστικὴ διακόσμηση ποὺ ἐξευγενίζει καὶ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ τὸ κτίριο (πρβ. ἀντίθετα *εἰκ.* 26). Στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἐξευγενισμὸς συντελεῖται μόνον ἐσωτερικὰ· ἔτσι σὲ ἓνα σπίτι τοῦ ὕστερου 3ου αἰῶνα στὴν Πέλλα οἱ τοῖχοι μιᾶς ἐξέδρας ἔχουν τὸ διακοσμητικὸ σχῆμα τοῦ Ἄρσινόειου: στὸ πάνω μέρος λευκοὺς ἀνάγλυφους πεσσοὺς μὲ ἐρυθρὰ θωρακεῖα καὶ κυανὰ τὰ μεταξύ διαστήματα (*εἰκ.* 39)³⁶. Μὲ τὴ σπάνια καλὴ διατήρηση ἢ πολυχρωμία δείχνει σχεδὸν ἀνεπαφῆ τὴν ἀρχικὴ τῆς λαμπρότητα. Οἱ τρεῖς τοῖχοι ὕψους 5 μέτρων, ὅμοια διακοσμημένοι μὲ τὰ πολύχρωμα ἀρχιτεκτονικὰ μοτίβα, ἔδιναν στὴν ἐξέδρα ἐορταστικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ χαρακτήρα δημόσιου χώρου. Τέτοιες ἀνάγλυφες κιονοστοιχίες δηλώνουν μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ ἀρχὴ αὐτῆς τῆς διακόσμησης, δηλ. ὅτι τὰ ἰδιωτικὰ δωμάτια δὲν εἶχαν “σπιτικὴ”, “ζεστὴ” διαμόρφωση.

Ἡ χρῆση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τῶν δημοσίων κτιρίων δὲν εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ πλουτισθεῖ ἡ διακόσμηση. Συναντᾶμε καὶ μικρὲς ἀνάγλυφες μορφές (ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα), π.χ. μάσκες Μέδουσας, σατύρων ἢ πολεμιστῶν³⁷ (βλ. *εἰκ.* ὀπισθοφύλλου). Καμία δὲν βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης ἀλλὰ προφανῶς θὰ ἦταν τοποθετημένες πάνω ἀπὸ τὸν *καταληπτῆρα*, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἀναρτημένες μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ποὺ κρεμοῦσαν τερρακότες στοὺς τοίχους (*εἰκ.* 52).



Εικ. 39. Πέλλα, «οἰκία τῶν ἑγχρωμῶν κονιαμάτων». Διακόσμηση τοίχου.
Ύστερος 3ος αἰ. π.Χ. Μουσείο Πέλλας.



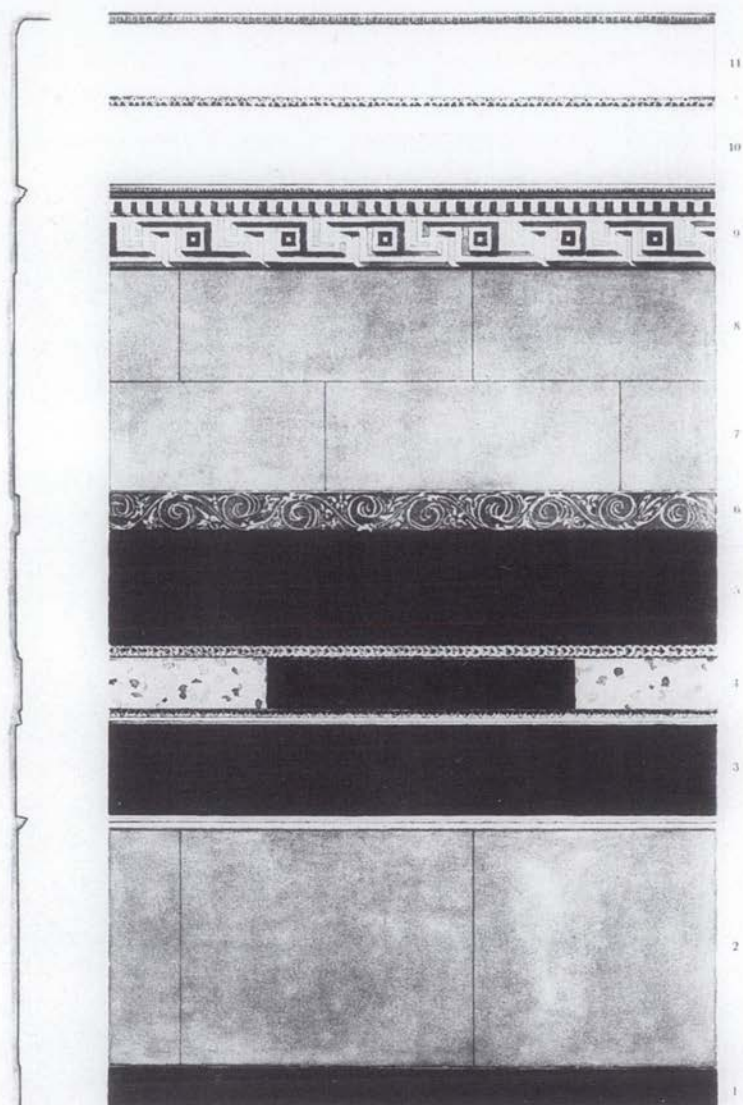
Εικ. 40. Ἀττική κύλιξ. Σκηνή χυτηρίου. 490-480 π.Χ. Βερολίνο, Staatl. Museen.

Ἡ συνήθεια νὰ κρεμοῦν διάφορα ἀντικείμενα στοὺς τοίχους ἦταν βέβαια παλαιότερη, τὸ βλέπουμε συχνὰ σὲ ἀγγειογραφίες. Σὲ μία σκηνὴ σὲ χυτήριο χάλκινων ἀγαλμάτων (εἰκ. 40) οἱ ἀνάγλυφες μάσκες καὶ οἱ γραפוὶ πίνακες³⁸ στὸν τοῖχο ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ παρόμοια ἔργα ποὺ βρίσκονται σὲ ἰδιωτικὰ σπίτια. Ὅταν οἱ τοῖχοι τῶν ἀνδρῶνων στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ἀπέκτησαν διακόσμηση, ἡ συνήθεια αὐτὴ δὲν ἐγκαταλείφθηκε. Ὑπάρχουν (ἐλεύθερα πλασμένες) τερρακότες (εἰκ. 53) ἀλλὰ καὶ ἀνάγλυφα, ὅπως οἱ μάσκες ποὺ ἀναφέρθηκαν (εἰκ. ὀπισθοφύλλου), τὰ ὁποῖα σχεδὸν αἴρουν τὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ τῆς διακόσμησης τοῖχου καὶ τῆς πλαστικῆς στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἡ διακόσμηση ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, μπορεῖ νὰ περιλαμβάνει καὶ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ³⁹.

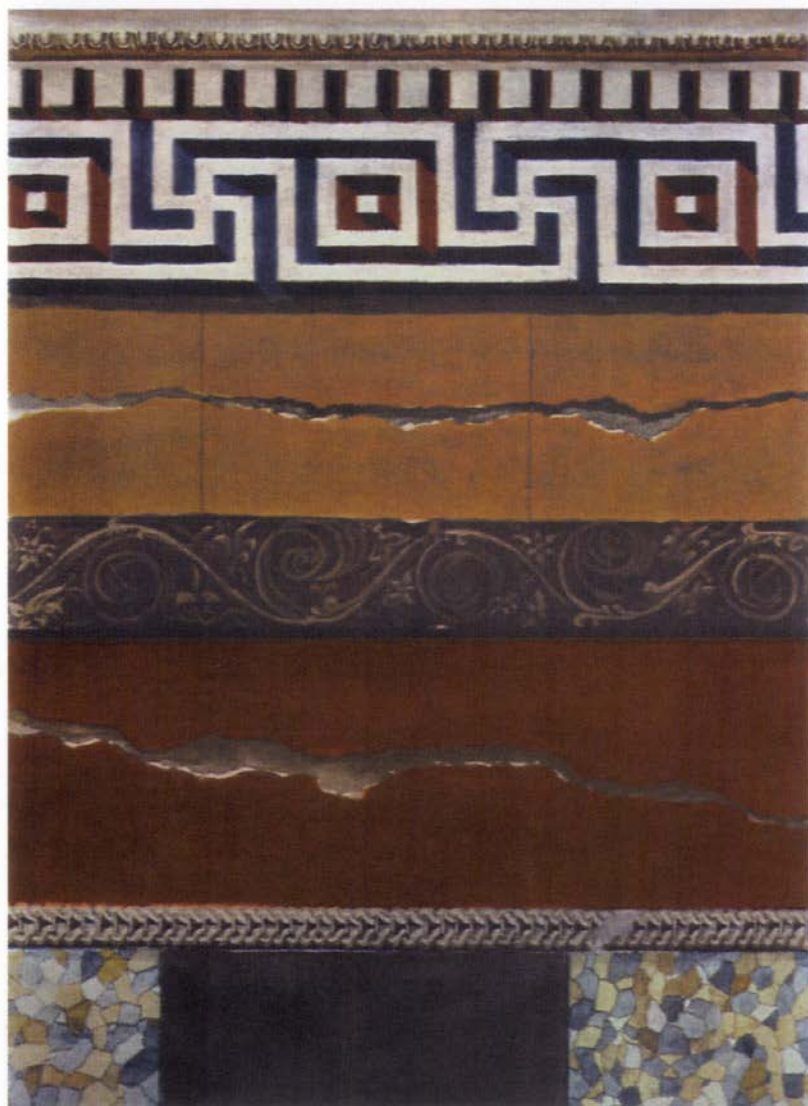
Πρέπει λοιπόν να σημειωθεί ότι το στοιχείο «παράσταση μορφών» υπάρχει και ως ζωγραφική και ως ανάγλυφο στη διακόσμηση τῶν τοίχων· και στην παράσταση μορφῶν δηλαδή χρώμα και πλαστική είναι ισότιμα. Ἐπίσης χαρακτηριστικό είναι ὅτι τὰ ανάγλυφα αὐτὰ εἶναι πολὺ μικρά, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ οἱ γραπτὲς ζωφόροι (*εἰκ. 30, 32*)· μὲ ἄλλα λόγια ἡ παράσταση μορφῶν, εἴτε γραπτὴ εἴτε ἀνάγλυφη, παίζει δευτερεύοντα ρόλο στὸ σύνολο τῆς διακόσμησης.

Στοὺς τοίχους ἦταν ἀναρτημένοι καὶ μικροὶ πίνακες, ὅπως αὐτοὶ ποὺ βρίσκονται στὴ σκηνὴ τοῦ ἐργαστηρίου (*εἰκ. 40*). Τέτοιοι πίνακες ἀφιερώνονταν συχνὰ στὰ ἱερά (σημ. 38), ἐνῶ στὸ σπίτι εἶχαν τὴν ἔννοια ἰδιωτικῶν ἀφιερωμάτων. Σώζεται τὸ γράμμα ἐνὸς Θεόφιλου, ἀλεξανδρινοῦ ζωγράφου τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου αἰώνα, σὲ ἓνα πελάτη, τὸν ὁποῖο ὁ ζωγράφος παρακαλεῖ νὰ τοῦ παραγγεῖλει πίνακες. Ὁ Θεόφιλος δὲν ἦταν σημαντικὸς ζωγράφος, ἦταν μάλλον ἓνας ἐπιδέξιος τεχνίτης ποὺ ἀνελάμβανε νὰ διακοσμήσει καὶ τὰ σπουδαιότερα τμήματα τοίχων στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια ⁴⁰.

Ὁ τύπος αὐτῆς τῆς διακόσμησης τῶν τοίχων διαμορφώμενος τὸ ἀργότερο στὸ ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα, διαδίδεται ἔπειτα, ὅπως καὶ ἡ περίστυλη αὐλή, σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο. Ὑπάρχουν τοπικὲς ὁμάδες μὲ κάποιες ἰδιοτυπίες, αὐτὲς ὅμως δὲν ἀλλάζουν τὴ βασικὴ μορφολογικὴ ἀρχή, γιὰ τὴν ὁποία ἐγίνε λόγος. Αὐτὴ ἐφαρμόζεται π.χ. ἀκόμα καὶ σὲ τοίχους σπιτιῶν στὸ Παντικάπαιον (*εἰκ. 41-42*) ⁴¹, ὅπου βέβαια εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ περιφερειακὸ ἐργαστήριο: ἡ αἴσθησις τῆς δομῆς τοῦ τοίχου εἶναι μειωμένη καθὼς διάφορα κυμάτια καὶ ζῶνες κοσμημάτων στὸ πάνω μέρος διακόπτον τοὺς δόμους. Τὸ ἀρχικὸ θέμα καὶ νόημα αὐτῆς τῆς διακόσμησης ἔχει ἐδῶ κάπως ξεχασθεῖ.



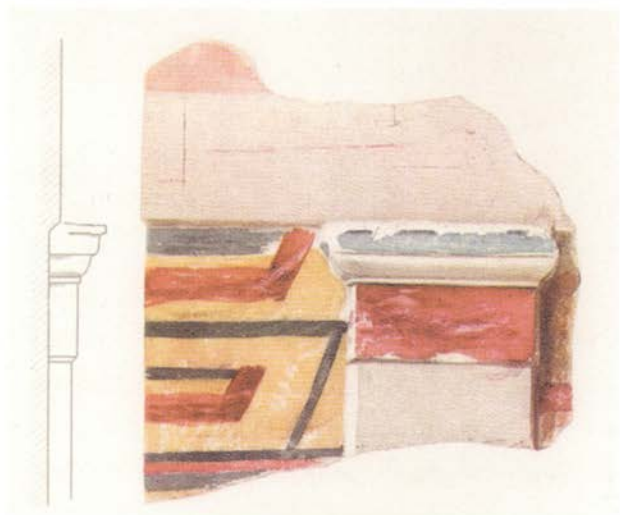
Εικ. 41. Παντικάπαιον (Κέρως). Διακόσμηση τοίχου σπιτιού. Έλληνιστικά χρόνια. Άγ. Πετρούπολη, Έρμιτάζ.



Εικ. 42. Λεπτομέρεια τῆς εικ. 41.

Και ὁ λεγόμενος Πρῶτος Πομπηϊανὸς Ρυθμὸς εἶναι μία τέτοια τοπικὴ τεχνοτροπία μέσα στὴν ὑστεροελληνιστικὴ κοινὴ τῆς διακόσμησης τοίχων⁴². Ἐδῶ ἡ αἴσθησις γιὰ τὴ δομὴ τοῦ τοίχου δὲν εἶναι τόσο μειωμένη ὅσο στὴν Κριμαία (*εἰκ.* 41-42), εἶναι ὅμως λιγότερο καθαρὰ διατυπωμένη ἀπ' ὅ,τι στὴν κυρίως Ἑλλάδα (*εἰκ.* 27,30,32,33).

Πῶς ἦταν διαμορφωμένη ἡ ὀροφὴ στοὺς χώρους ποὺ εἶχαν ἔτσι διακοσμημένους τοὺς τοίχους; Δὲν ξέρουμε σχεδὸν τίποτε γι' αὐτό. Σὲ ἀνασκαφὲς δὲν ἔχει βρεθεῖ ἢ πάντως δημοσιευθεῖ πρῶιμη διακόσμηση ὀροφῆς⁴³. Οὔτε μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει τὴ διακόσμηση ὀροφῆς σὲ μακεδονικοὺς τάφους ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως τέτοιας διακόσμησης στὰ ἰδιωτικὰ σπιτία, ἀφοῦ ἡ ἐσωτερικὴ διαμόρφωση τῶν τάφων διαφέρει ἀπὸ αὐτὴ τῶν σπιτιῶν (δὲς σ. 43 σημ. 31). Ὅμως ὑπάρχουν ἔμμεσες μαρτυρίες. Ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ ζωγράφου Θεόφιλου (σημ. 40) μαθαίνουμε ὅτι στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ., διακοσμήσεις ὀροφῆς δὲν ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο. Καὶ σὲ πρωιμότερη ἐποχὴ στὴν Ἀθήνα εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Πλάτων ἀναφέρει ρητὰ *ὀροφῆς ποικίλματα* (*Πολιτ.* 529B). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὅταν δημιουργήθηκε διακόσμηση τῶν τοίχων δὲν ἀγνοήθηκε καὶ τὸ ταβάνι· αὐτὸ προφανῶς διακοσμήθηκε μὲ φανώματα ἀπὸ ἐπίθετο κονίαμα, τὰ ὁποῖα μιμοῦνται τὰ φανώματα ὀροφῆς δημοσίων κτιρίων, ὅπως τὸ Ἱερὸν στὴ Σαμοθράκη (*εἰκ.* 36)⁴⁴. Ἡ διαμόρφωση δηλαδὴ τῆς ὀροφῆς, ὅπως καὶ αὐτὴ τῶν τοίχων, ἐξομοιώνει παραστατικὰ τὸν ἰδιωτικὸ ἐσωτερικὸν ἄντρο μὲ τοὺς δημοσίους· εἶναι χαρακτηριστικὸ μὲ πόση συνέπεια τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα παραπέμπουν σὲ



Είκ. 43. Δήλος, «σπίτι τοῦ Διονύσου», αἴθουσα D. Θραῦσμα διακόσμησης τοίχου : πεσοστοιχία ἄνω ὀρόφου μὲ προοπτικὰ ἀποδοσμένα φατνώματα ὀροφῆς. Ὑστερος 2ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Δήλου.

δημόσια κτίρια. Ὄταν σὲ διακοσμήσεις τοίχων ἀποδίδονται φατνώματα ὀροφῆς, ὅπως στὸ θραῦσμα *εἰκ. 43*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ διακόσμηση ὅμοια μὲ τῆς *εἰκ. 39* (βλ. σημ. 36), δὲν ἀποκλείεται βέβαια καθόλου ἢ αἴθουσα μὲ αὐτὴ τὴ διακόσμηση τῶν τοίχων νὰ εἶχε καὶ φατνωματικὴ ὀροφή.

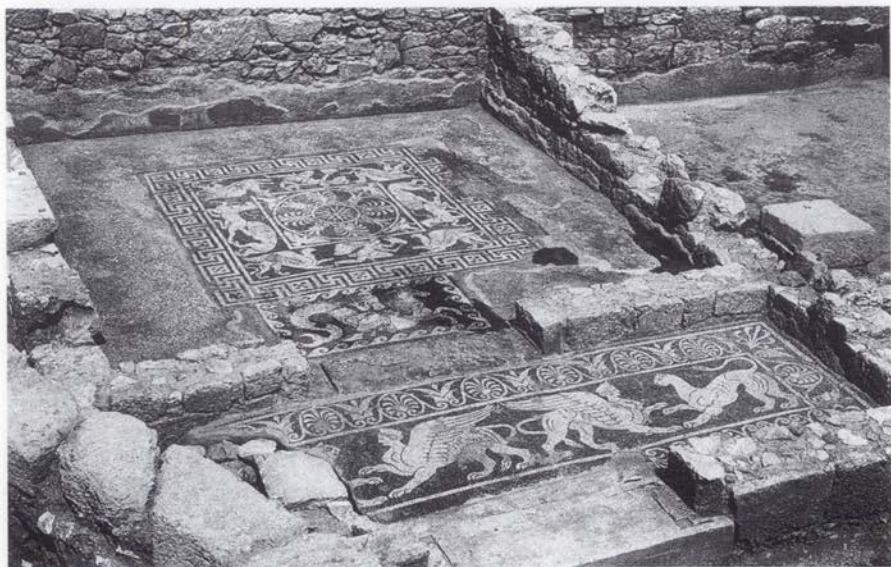
Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα γεννήθηκε ἀκόμα μία «ιδιωτικὴ τέχνη» ποὺ ἐξευγενίζει τὸ σπίτι: ἡ διακόσμηση τῆς ὀροφῆς.

Μωσαϊκά

Οσον αφορά τὰ δάπεδα εἴμαστε σχετικὰ πολὺ καλύτερα πληροφορημένοι, γιατί τὰ μωσαϊκὰ εἶναι συχνὰ τὸ μόνο στοιχεῖο ἑνὸς ἀνδρῶνος ποὺ βρίσκουμε στὴν ἀνασκαφή.

Καὶ παλαιότερα ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα δάπεδα ἀπὸ βότσαλα ἀλλὰ μόνο στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα ἐμφανίζονται μω-

Εἰκ. 44. Ἐρέτρια, «οἶτι τῶν μωσαϊκῶν» (εἰκ. 6). Ἀνδρῶνες ἀρ. 8 καὶ 9.



σαϊκά μὲ παραστάσεις, καὶ στὰ δημόσια κτίρια καὶ στὰ σπίτια. Τὰ μωσαϊκὰ συνδέονται πάντα μὲ ἀρχιτεκτονική — δὲν ὑπάρχουν φορητὲς μωσαϊκὲς παραστάσεις ὅπως στὸ Βυζάντιο — καὶ μάλιστα ἀπαντοῦν ἀποκλειστικὰ στὰ δάπεδα· μόνο στὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται μωσαϊκὰ στοὺς τοίχους.

Εἰκ. 45. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος ἀρ. 9 (βλ. εἰκ. 44).



Στὸν 4ο αἰώνα γίνεται μία ἀλλαγὴ στὴ διάταξη τῶν μοτίβων ποὺ μεταβάλλει καὶ τὸν τρόπο, θὰ λέγαμε, τῆς ἀνάγνωσης τῶν θεμάτων ⁴⁵. Στὰ πρώιμα μωσαϊκὰ τὰ θέματα εἶναι ὀργανωμένα γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ μοτίβο (εἰκ. 18, 19, 44, 45, 46, 47, 48) ⁴⁶. Αὐτὴ ἡ πολυμερὴς σύνθεση γίνεται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα ἐνιαία, ἐμφανίζονται δηλαδὴ μεγάλες πα-

Εἰκ. 46. Ἐρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (βλ. εἰκ. 6). Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος ἀρ. 5 (εἰκ. 47).



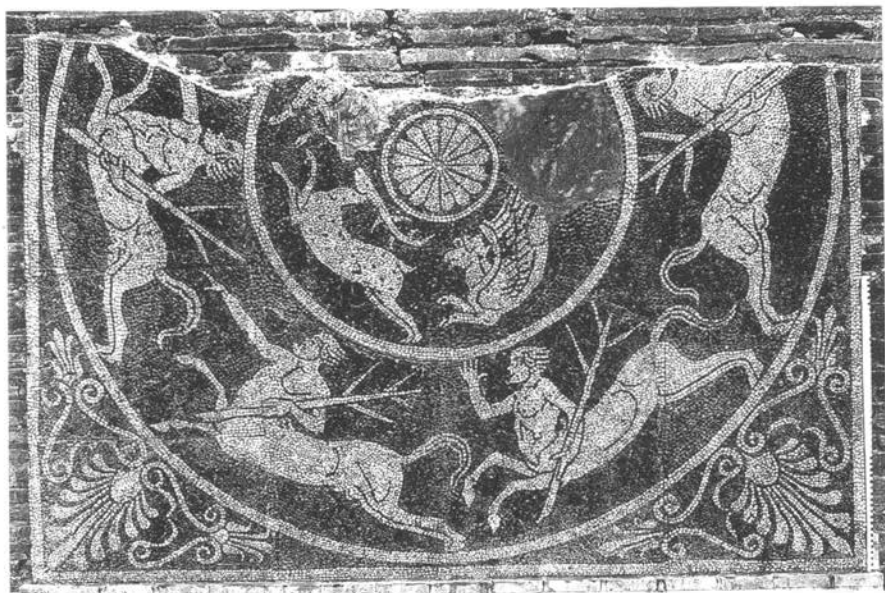
ραστάσεις που μπορούν να διαβαστούν μόνο από μία πλευρά· συνήθως αυτή είναι ή είσοδος του δωματίου: όποιος έμπαινε μπορούσε να δει το μωσαϊκό από τη μόνη ευνοϊκή θέση (εικ. 11). Αυτή η μεταβολή του τρόπου ανάγνωσης προκύπτει από τη δημιουργία ενός μεγάλου παραστατικού θέματος και συνδυάζεται με την εμφάνιση χρωματικών αποχρώσεων που δίνουν στις μορφές πλαστικότητα, κάποτε ακόμη και χρωματική προοπτική· έτσι η νέα τέχνη του μωσαϊκού αφομοιώνει τα μορφολογικά επιτεύγματα της σύγχρονης ζωγραφικής. Η δημιουργία μεγάλων παραστάσεων (όπως εικ. 11· βλ. και εικ. 50-52) έχει άλλωστε ως αποτέλεσμα και να αποσυνδεθεί μορφολογικά το μωσαϊκό από το δάπεδο, στο οποίο τεχνικά ανήκει: στο έξης τα μωσαϊκά αποτελούν μία νέα κατηγορία ζωγραφικής.

Εικ. 47. Έρετρια, «οπίτι των μωσαϊκῶν» (βλ. εικ. 6). Άνδρῶν ἀρ. 5.



Αὐτοὶ οἱ πίνακες δαπέδου εἶναι ἐξάλλου οἱ μόνες παραστάσεις μεγάλου σχήματος στοὺς ἰδιωτικοὺς χώρους. Μοτίβα ἐπίπεδα, ὅπως ρόμβοι ἢ λέπια, βρίσκονται μόνο σὲ πλαίσια παραστάσεων (εἰκ. 11) ἢ σὲ δευτερεύοντες χώρους ⁴⁷ (εἰκ. ἐξωφύλλον). Σὲ μωσαϊκὰ μὲ κοσμήματα ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ θέματος δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει ὅπως στὰ μωσαϊκὰ μὲ παραστάσεις μορφῶν, ἀλλὰ πάντως καὶ τὰ κοσμήματα γίνονται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα ἐνιαῖες μεγάλες συνθέσεις. Τῆ νέα διάταξη δείχνουν τὸ πολὺ καλῆς ποιότητας μωσαϊκὸ ἐνὸς ἀνδρῶνος στῆ Σικυώνα (εἰκ. 49) ⁴⁸ καὶ τὸ θαυμάσιο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας ⁴⁹, ἀποκορύφωμα τῆς κοσμηματικῆς

Εἰκ. 48. Σικυών. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος. Πρώιμος 4ος αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Σικυῶνος.



τέχνης αὐτῶν τῶν χρόνων: χρωματικές ἀποχρώσεις προσδίδουν πλαστικότητα στὶς φυτικές μορφές καὶ χρωματικὴ προοπτικὴ στοὺς ἔλικες δίνει μία διάσταση χώρου. Παρόμοια μωσαϊκὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὰ *ἄνθινα ἐδάφη* στὸ σπίτι τοῦ Δημητρίου Φαληρέως στὴν Ἀθήνα ⁵⁰.

Κοσμήματα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα στὰ μωσαϊκὰ τοῦ 4ου αἰώνα. Ἄλλα θέματα εἶναι θεοί, ὅπως ὁ Διόνυσος (*εἰκ. 51*), μυθολογικὲς σκηνές, ὅπως ὁ Θησέας ποὺ ἀρπάζει τὴν Ἑλένη (*εἰκ. 11*), Ἀμαζονομαχία (*εἰκ. 11*), Ἀριμασποὶ ἐναντίον γρυπῶν (*εἰκ. 45*), πάλι Ἡρακλῆ μὲ κένταυρο καὶ Βελλεροφόντα μὲ τὴ Χίμαιρα, Νηρηίδες ποὺ φέρνουν τὰ

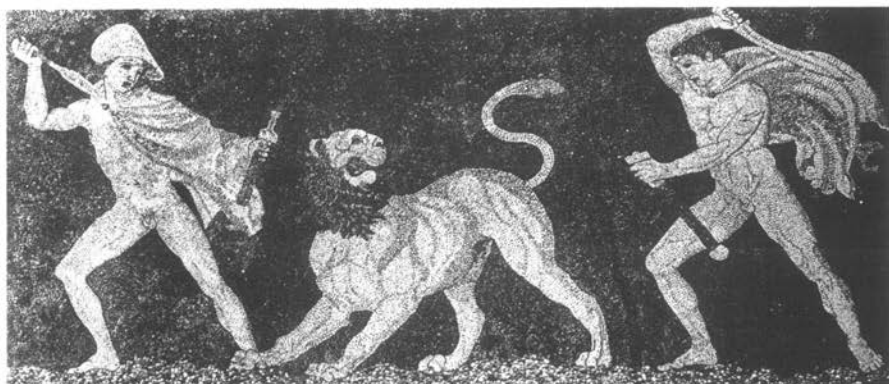
Εἰκ. 49. Σικυῶν. Μωσαϊκὸ ἀνδρῶνος. 360-350 π.Χ. Μουσεῖο Σικυῶνος.



όπλα στο Ἀχιλλέα κ.ἄ., μυθολογικά ὄντα (γοργόνηια, *εἰκ.* 46, κένταυροι, *εἰκ.* 48, κ.ἄ.· ιδιαίτερα συχνὰ τὰ θαλάσσια ὄντα), σκηνές κυνηγιοῦ (*εἰκ.* 11· βλ. καὶ *εἰκ.* 50), ζωφόροι ζώων καὶ πάλη ζώων (*εἰκ.* 48,52) ⁵¹. Τὸ ρεπερτόριο εἶναι πλούσιο· οἱ τεχνίτες τῶν μωσαϊκῶν παριστάνουν θέματα ποῦ συνηθίζουν αὐτὰ τὰ χρόνια, καὶ ἔτσι ὑπάρχουν πολλές ἀντιστοιχίες μὲ ἔργα ἄλλων τεχνῶν, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως τὰ πῆλινα ἀγγεῖα μὲ παραστάσεις, ἐπίσης βρίσκονται καὶ σὲ ιδιωτικὰ σπιτία. Δὲν ὑπάρχει προγραμματικὴ ὑποχρέωση ποῦ νὰ ὑπαγορεύει τὴν ἐπιλογή ἐνὸς θέματος, τὸ ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε καὶ γιὰ τὶς γραπτὲς ζωφόρους στὴ διακόσμηση τῶν τοίχων (*εἰκ.* 30,32) ⁵².

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ θέματα τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῶν χώρων, μέσα στοὺς ὁποίους βρίσκονται. Ἀπὸ τὸ θέμα δὲν μπορεῖ ἐξάλλου νὰ συμπεράνει κανεὶς ἂν ἓνα μωσαϊκὸ προέρχεται ἀπὸ σπιτί ἢ ἀπὸ δημόσιο κτίριο· δὲν ὑπάρχει «εἰκονογραφία τοῦ ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ».

Εἰκ. 50. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκὸ (*εἰκ.* 8, ἀρ. 1, *εἰκ.* 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.





Εικ. 51. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκό (εἰκ. 8, ἀρ. 1, εἰκ. 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.

Εικ. 52. «Σπίτι τοῦ Διονύσου», μωσαϊκό κατωφλιοῦ (εἰκ. 8, ἀρ. 1, εἰκ. 10). 330-320 π.Χ. Μουσεῖο Πέλλας.



Οί παραστάσεις τῶν μωσαϊκῶν δὲν ἀναφέρονται σὲ ιδιωτικές ἀξίες οὔτε στὸν ιδιοκτήτη· δὲν δίνουν καμία ἐνδειξη γιὰ τὸ ἐπάγγελμά του ἢ τὸν χαρακτήρα του καὶ τίς προσωπικές του προτιμήσεις. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἄλλωστε γιὰ ὀλόκληρη τὴν ἐμφάνιση τῶν ιδιωτικῶν χώρων, γιὰ τὰ ἐπιπλα κ.ἄ. Μία μόνο φορὰ συναντᾶμε ἓνα θέμα ποῦ θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς τέτοια ἀναφορά: τὸ κυνήγι τοῦ λέοντα *εἰκ. 50*· ὁ ιδιοκτήτης τοῦ σπιτιοῦ ποῦ θὰ ἀνῆκε στοὺς ἰσχυροὺς τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ἴσως στοὺς ἐταίρους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (ποιὸς ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τέτοια μεγαλοπρεπὴ κατοικία;), εἶχε προφανῶς τὸ δικαίωμα νὰ παίρνει μέρος σὲ ἓνα τέτοιο κατ' ἐξοχὴν βασιλικὸ κυνήγι. Ὅμως ἡ παράσταση δὲν ἀποδίδει βέβαια ἓνα ἐπεισόδιο τοῦ βίου τοῦ οἰκοδεσπότη ἀλλὰ μία τυπικὴ σκηνὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς ὑψηλῆς αὐτῆς μακεδονικῆς τάξης. Δὲν διαφέρει ἔτσι οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ κυνήγι τοῦ ἐλαφιοῦ τῆς *εἰκ. 11*· καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν χαρακτηρίζεται ὁ οἰκοδεσπότης ὡς ἄτομο.

Καὶ ὅμως τὰ μωσαϊκὰ μᾶς ἀφήνουν νὰ συλλάβουμε κάτι ἀπὸ τὴν ιδιοτυπία τῆς νέας κατοικίας: μὲ αὐτὰ οἱ μνημειώδεις παραστάσεις καὶ τὰ κοσμήματα, ποῦ ὡς τότε βρισκόνταν μόνο στὰ ἱερὰ καὶ στοὺς δημόσιους χώρους, μπαίνουν στὸ ιδιωτικὸ σπίτι καὶ συμβάλλουν στὸν ἐξευγενισμό του.

Πλαστική

Μία άλλη συμβολή στον εξευγενισμό του σπιτιού είναι η εμφάνιση μαρμάρινων γλυπτών. Τερρακότες υπήρχαν ανέκαθεν στα σπίτια και εξακολουθούν βέβαια και μετά τον ύστερο 5ο αιώνα να βρίσκονται μέσα σε αυτά· παράδειγμα το γοργόνειο (εικ. 53) που ήταν αναρτημένο στους πολύχρωμους τοίχους του μεγάλου *ἀνδρῶνος* στο «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» (εικ. 6, ἀρ. 7), μαζί με δύο άλλες μάσκες (σατύρου και σιληνοῦ) και ἓνα φίδι ⁵³. Τώρα ὁμως πλάι στις τερρακότες ἐμφανίζονται και μαρμάρινα γλυπτά, ὅπως τὸ ἀγαλμάτιο Ἀσκληπιοῦ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰώνα που βρέθηκε στὴν εἴσοδο τοῦ *ἀνδρῶνος* ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ὀλυνθο ⁵⁴. Ἐνα κεφάλι τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰώνα ἀπὸ τὴν αὐτὴ ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ὀλυνθο προέρχεται ἴσως ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη ⁵⁵, καὶ ἀσφαλῶς σὲ ἐρμαϊκὴ στήλη, ποὺ ἦταν στημένη στὴν περίστυλη αὐτὴ ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ἐρέτρια, ἀνήκει ἡ κεφαλὴ νέου (εικ. 54) ⁵⁶.

Παλαιότερα οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες ἦταν στημένες στὰ ἱερά, στοὺς δημόσιους χώρους ἢ στοὺς δρόμους μπροστὰ στις πόρτες τῶν σπιτιῶν (εικ. 55) ⁵⁷. εἶναι γνωστὸ τὸ σκάνδαλο τῶν *ἐρμοκοπιδῶν*, ὅταν μία νύχτα, μέσα στὰ κρίσιμα χρόνια τοῦ



Εικ. 53. Έρέτρια, «οπίτι τῶν μωσαϊκῶν», ἀνδρῶν ἀρ. 7 (βλ. εἰκ. 6). Πήλινο γοργόνειο. Τρίτο τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ. Μουσεῖο Έρετρίας.



Εικ. 54. Έρέτρια, Οἰκία II. Μαρμάρινη κεφαλὴ ἑρμαϊκῆς στήλης. 320 π.Χ. Μουσεῖο Έρετρίας.



Εικ. 55. Ἀττική ἐρυθρόμορφη λουτροφόρος. Γαμήλια πομπή λουτροφορίας. Τὸ θύρωμα τῆς πόρτας μὲ κατώφλι δηλώνει τὸ σπήλι πρὸς τὸ ὁποῖο κατευθύνεται ἡ πομπή. Ἑρμαϊκὴ στήλη καὶ βωμὸς μπροστὰ ἀπὸ τὴν πόρτα. 430 - 420 π.Χ. Karlsruhe, Badisches Landesmuseum.



Εικ. 56. Ἀττική λεκανίδα, λεπτομέρεια πόματος. Προετοιμασία γάμου. Μέσα 4ου αἰ. π.Χ. Ἀγ. Πετρούπολη, Ἑρμιτάζ.

Πελοποννησιακοῦ Πολέμου (415 π.Χ.) ἄγνωστοι ἀκρωτηρίασαν τὰ πρόσωπα σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς ἔρμαϊκὲς στήλες στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας (Θουκυδ. VI,27.1)· ἡ ἱεροσυλία αὐτὴ ἀποδόθηκε στὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τοὺς φίλους του. Στὸν 4ο αἰῶνα οἱ ἔρμαϊκὲς στήλες στήνονται καὶ μέσα στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἀγγειογραφίες ὅπως *εἰκ. 56*⁵⁸, ὅπου μία μικρὴ ἔρμαϊκὴ στήλη βρίσκεται σὲ σκηνὴ προετοιμασίας γάμου δινοῦν παραστατικὴ εἰκόνα, συμπληρώνοντας εὐρήματα ὅπως τῆς *εἰκ. 54*.

Καὶ μέσα στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι ὅμως οἱ ἔρμαϊκὲς στήλες εἶναι ἀντικείμενο λατρείας. Σὲ μία κωμωδία τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰῶνα γίνεται λόγος γιὰ ἓνα μαρμάρينو, στιλβωμένο Ἑρμῆ

(έρμαϊκή στήλη;), πού βρισκόταν πλάι στο κυλικεῖο· πρὶν ἀπὸ τὸ συμπόσιο οἱ συνδαιτημόνες προσεύχονταν στὸν θεό ⁵⁹. Οἱ διαστάσεις του ἦταν μικρὲς καὶ αὐτὸ ἦταν ὁ κανόνας: ὄχι μόνο οἱ τερρακότες ἀλλὰ καὶ οἱ μαρμάρινες μορφὲς εἶχαν μέγεθος πολὺ μικρότερο τοῦ φυσικοῦ· ἡ λατρεία μέσα στὸ σπίτι ἦταν λιτή.

Μία ἀπὸ τὶς ἀπλὲς τελετουργίες ἦταν τὸ στεφάνωμα τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης — ὁ *δεισιδαίμων* τοῦ Θεοφράστου τὴν ἐπιτελεῖ τακτικότερα στὸ σπίτι του «καὶ πέφτει σὲ ἔκσταση ὅλη τὴν ἡμέρα» (*Χαρακτῆρες* 16,10). Καὶ ἦταν ἔθιμο, ὅταν οἱ συνδαιτημόνες τοῦ συμποσίου σηκώονταν νὰ φύγουν, νὰ στεφανώνουν τὴν ἐρμαϊκὴ στήλη μὲ τὸ στεφάνι πού εἶχαν φορέσει οἱ ἴδιοι. Στὸ ἔθιμο αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ἓνα ἀνέκδοτο, πού δείχνει τὴ *σωφροσύνη* τοῦ φιλοσόφου Ξενοκράτη: γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα ὅταν ὁ Ξενοκράτης ἐφιλοξενεῖτο ἀπὸ τὸν τύραννο Διονύσιο Β' τῶν Συρακουσῶν, νίκησε σὲ ἓνα ἀγῶνα οἰνοποσίας (ὁ Διονύσιος ἀγαποῦσε πολὺ τὸ κρασί!) καὶ πῆρε ὡς βραβεῖο ἓνα χρυσὸ στεφάνι· φεύγοντας ὁ φιλόσοφος δὲν πῆρε τὸ στεφάνι μαζί του ἀλλὰ τὸ ἔβαλε στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη πού βρισκόταν στὴν αὐλή (σίγουρα περίστυλη αὐλή), δείχνοντας ἔτσι τὴν ἀδιαφορία του πρὸς τὸ πολῦτιμο δῶρο τοῦ τυράννου ⁶⁰.

Ὁ λατρευτικὸς χαρακτήρας τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι εἶναι σαφές, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὰ ἀγαλμάτια θεῶν, ὅπως τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (σημ. 54) ἢ ἀκόμα καὶ τῆς πῆλινης μορφῆς Ἡφαίστου πού ἔστηναν στὴν ἑστία τοῦ σπιτιοῦ ὡς *ἔφορον τοῦ πυρός* ⁶¹. Ἡ τὸ ἀγαλμάτιο τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος σὲ ἓνα

ἐπίγραμμα τοῦ Θεοκρίτου (XIII): τὸ ἐπίγραμμα εἶναι διατυπωμένο σὰν νὰ βρισκόταν στὴ βάση τοῦ ἔργου: «Αὐτὴ ἡ Κύπρις δὲν εἶναι ἡ Πάνδημος. Ὅταν προσεύχεσαι νὰ τὴν ἐπικαλεῖσαι ὡς Οὐρανία· ἀνάθημα τῆς ἀγνῆς Χρυσογόνας μέσα στὸ σπίτι τοῦ Ἀμφικλέους, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε κοινὰ τὰ παιδιὰ καὶ τὴν περιουσία. Ἀπὸ τότε ποὺ αὐτοὶ εἶναι στὴν ἐξουσία σου, ὦ πότνια, πρόκοψαν ὅλο καὶ περισσότερο — γιὰτὶ οἱ θνητοὶ ποὺ νοιάζονται γιὰ τοὺς ἀθάνατους ἔχουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὸ μεγαλύτερο κέρδος».

Ἡ σύζυγος τοῦ Ἀμφικλῆ, ὄντας ἀγνή, δὲν ἔστησε στὸ σπίτι ἀφιέρωμα στὴν Ἀφροδίτῃ Πάνδημο, ἀλλὰ διάλεξε τὴν ὑπόστασι τῆς θεᾶς ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴ συζυγικὴ ἀγάπη καὶ γονιμότητα: ἦταν ἡ Ἀφροδίτῃ Οὐρανία ἐκείνη τὴν ὁποία ἐπικαλεῖτο ἡ Χρυσογόνα. Ἡ Πάνδημος ἦταν σ' αὐτὰ τὰ χρόνια κυρίως ἡ προστάτις τῶν ἀγοραίων γυναικῶν. Γιὰ τὴν ἐμφάνισι τοῦ ἔργου δὲν κάνει καθόλου λόγο ὁ Θεόκριτος: τὴν Χρυσογόνα ἐνδιέφερε ἡ λατρευτικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Walter Benjamin, ποὺ διέγινωσε ὅτι τὴν ἀποδοχὴ (Rezeption) τῶν ἔργων τέχνης (δηλαδὴ τὸν τρόπο ποὺ ἔργα τέχνης γίνονται κατανοητὰ καὶ λειτουργοῦν) καθορίζουν κάθε φορὰ διαφορετικὲς ἀξίες, ἀπὸ τίς ὁποῖες δύο εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετες: ἡ λατρευτικὴ ἀξία (Kultwert) καὶ ἡ ἐκθετικὴ ἀξία (Ausstellungswert)⁶². Στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ σπίτι ἡ κυριαρχοῦσα ἀξία, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πλαστικὴν, εἶναι ἡ λατρευτικὴ, ποὺ ἀποκλείει τὴ διακοσμητικὴ λειτουργία τῶν ἔργων μὲ τὴ σύγχρονὴ μας ἔννοια.

Ὡστόσο τὸ γεγονός ὅτι μαρμάρινα γλυπτὰ τώρα ἐμφανίζονται μέσα στὸ σπίτι (τὸ μάρμαρο ἤδη ὡς ὑλικὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὑψηλῆς τέχνης), τὸ ὅτι μαρμάρινες ἐρμαϊκὲς

στιῆλες βρίσκονται τώρα ὄχι μόνο μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ (*εἰκ.* 55) ἀλλὰ καὶ μέσα (*εἰκ.* 56), στὴν αὐλὴ καὶ στοὺς *ἀνδρῶνες*, ὅλα αὐτὰ συμβάλλουν βέβαια στὸν ἐξευγενισμό τοῦ σπιτιοῦ. Ἀκόμα καὶ μαρμάρινα ἀγγεῖα καὶ σκευή, ὅπως περιρραντήρια, ὑπάρχουν τώρα μέσα στὸ σπίτι, χρησιμεύοντας κατὰ κανόνα στὴν οἰκιακὴ λατρεία⁶³. Καὶ στὴν πλαστικὴ ἐξάλλου, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες τέχνες, ὑπάρχει ἓνα ὄριο ποὺ δὲν ξεπερνιέται στὰ ἰδιωτικὰ σπίτια: ἐδῶ δὲν στήνονται μεγάλα ἔργα· στὸν 4ο αἰῶνα τὰ ἀγαλμάτια ἔχουν συνήθως ὕψος 60-70 ἐκ., ἢ πάντως μικρότερο τοῦ φυσικοῦ.

Τὰ γλυπτὰ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι εἶχαν θρησκευτικὸ χαρακτήρα· τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξηγεῖ γιατί στὴ διένεξη ποὺ ξέσπασε στὴν Ἀθήνα στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα γύρω ἀπὸ τὴν *τροφή* (=πολυτέλεια), δὲν ἀναφέρεται ἡ πλαστικὴ. Στὴν *τροφή* ποὺ καταδικάζουν οἱ φιλόσοφοι, οἱ ρήτορες καὶ οἱ κωμικοὶ ποιητές, ἀνήκουν, ὅπως ἀναφέρεται ρητὰ στὰ κείμενα, οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων, τὰ μωσαϊκὰ τῶν δαπέδων καὶ τὰ λαμπρὰ ὑφάσματα.

Υφάσματα

Ο Πλάτων στον Πρωταγόρα τονίζει επίτηδες, ότι ο Πρόδικος ήταν τυλιγμένος σε πολλές κουβέρτες και δέρματα, κι αυτό για να υπογραμμίσει τον άρνητικό χαρακτηρισμό του φιλοχρήματου σοφιστῆ που ἀγαπᾶ τὴ χλιδὴ.

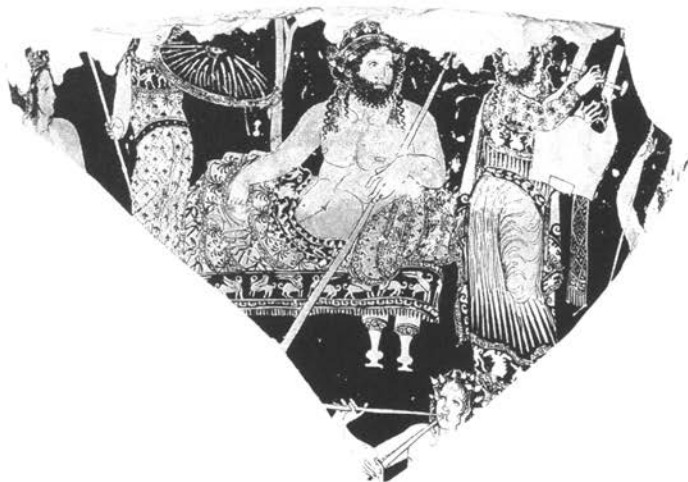
Εἰκ. 57. Ἀττικὸς κρατήρας, παράσταση λαιμοῦ. Μουσεῖο J. Paul Getty, Malibu. Γύρω στὰ 400 π.Χ.

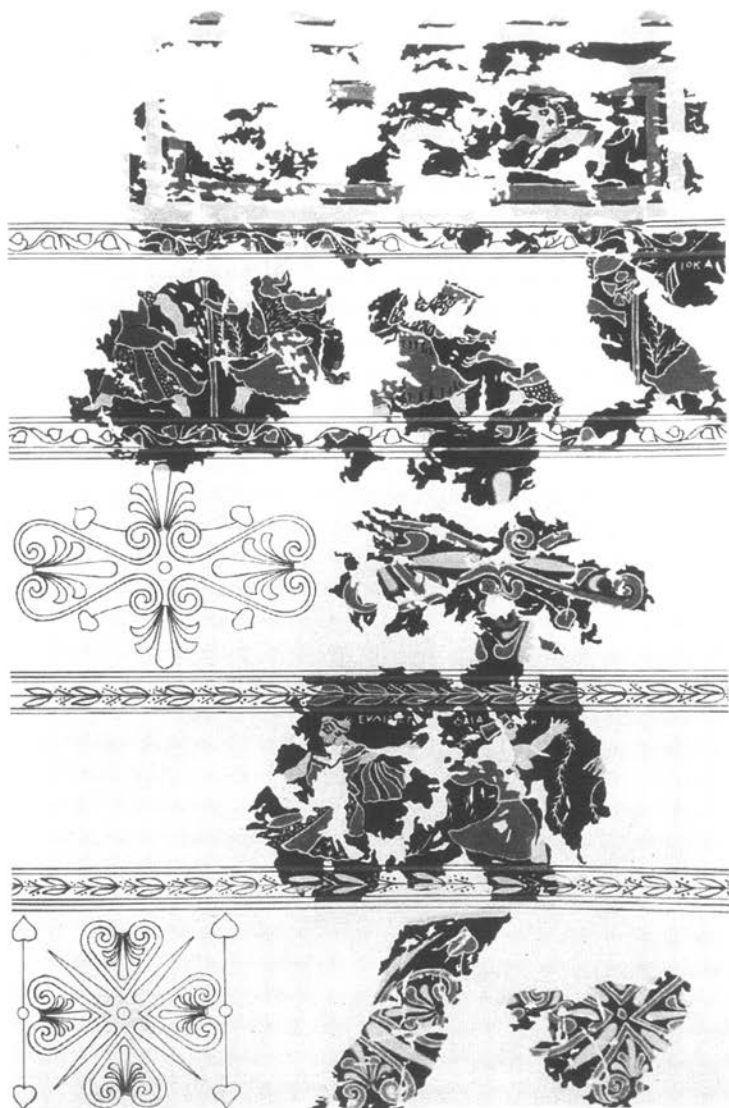


ἄλλωστε ὁ καιρὸς ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ψυχρὸς, ἀφοῦ ἡ συζήτηση πού ἀκολούθησε ἔγινε στὴν αὐλή!

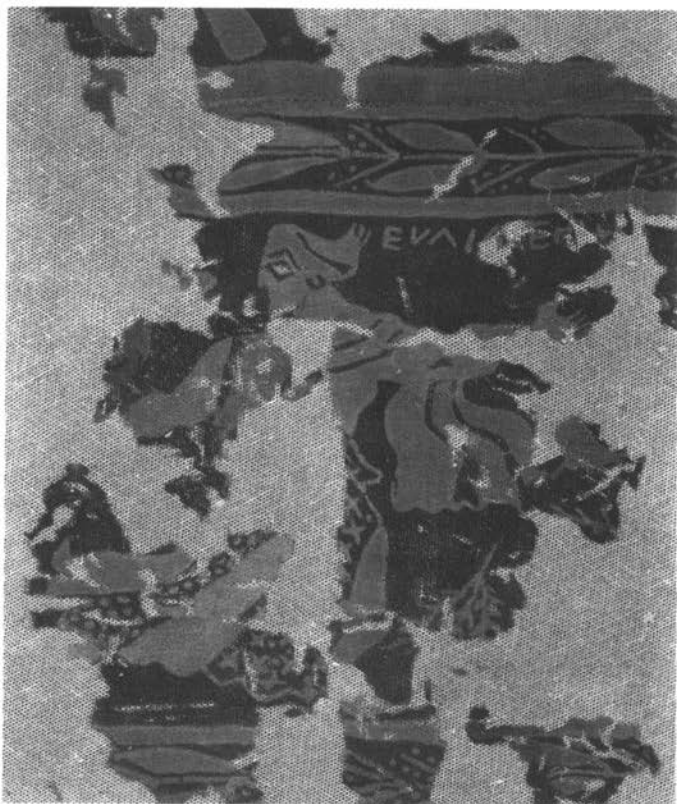
Τίποτε δὲν ἔχει σωθεῖ ἀπὸ τὰ πλούσια καλύμματα καὶ μαξιλάρια, πού ἦταν ἀπαραίτητα στὸ ἐορταστικὸ περιβάλλον τοῦ συμποσίου, ἀπὸ τὰ παραπετάσματα (κουρτίνες) πού συχνὰ ἀντικαθιστοῦσαν τὶς πόρτες μεταξὺ τῶν δωματίων ἢ στόλιζαν τὸ κρεβάτι· ὅλα αὐτὰ τὰ γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ τοὺς ἐπαίνους στὶς γραπτὲς πηγές, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὶς μαρτυρίες γιὰ τὶς σκηνές τοῦ Ἀλκιβιάδη καὶ τοῦ Διονυσίου Ἀ' τῶν Συρακουσῶν. Εὐρήματα ἀπὸ τάφους μᾶς δίνουν πάντως μία ἰδέα ὡς πρὸς τὸ τι ποιότητα εἶχαν τὰ ὑφάσματα καὶ τὶ ποικιλία, μὲ μοτίβα ὑφασμένα, κεντητὰ ἢ ζωγραφιστά. Τὸ θαυμάσιο ὑφασμα τῆς Βεργίνας προέρχεται βέβαια ἀπὸ βασιλικὸ τάφο ⁶⁴,

Εἰκ. 58. Ἀττικὸς κρατῆρας. Würzburg, Μουσεῖο Martin von Wagner. Γύρω στὰ 400 π.Χ.



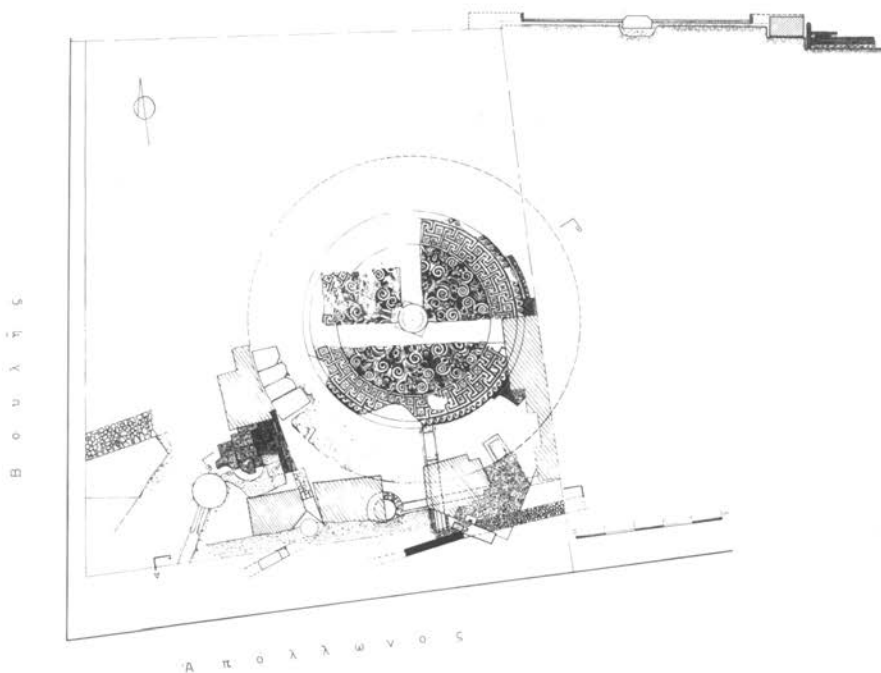


Εικ. 59. Μάλλινη κουβέρτα από τὸν ἔκτο τάφο τῶν «Ἐπτὰ ἀδελφῶν», με «ἐρυθρόμορφες» παραστάσεις: ζῶνες κοσμημάτων καὶ μυθολογικῶν σκη-
νῶν. 4ος αἰ. π.Χ. Ἁγ. Πετρούπολη, Ἑρμιτάζ.



Εικ. 60. Λεπτομέρεια τῆς εικ. 59.

ἀλλὰ καὶ σὲ τάφο ἐνὸς Ἀθηναίου πολίτη βρέθηκε ἓνα λινὸ ὕφασμα μὲ ἀσημένιο κέντημα (λέοντες σὲ ρομβοειδῆ πεδία), ἓνα πολὺ καλὸ ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα ⁶⁵. Ἑλληνικὰ ὑφάσματα τῶν ἴδιων ἢ λίγο ὑστερότερων χρόνων ἀπὸ τάφους στὴ νότια Ρωσία δείχνουν κοσμήματα καὶ μυθολογικὲς σκηνὲς σὲ πολυχρωμία ἢ «ἐρυθρόμορφο» χρωματισμό (εἰκ. 59-60) ⁶⁶.



Εικ. 61. Ἀθήνα, ὁδὸς Βουλῆς καὶ Ἀπόλλωνος, Βαλανεῖο. Μέσα 4ου αἰ.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες. Ἄν καὶ τὰ ἀγγεῖα βέβαια δὲν ἔχουν χαρακτηριστὴ εἰκονογράφησης καὶ δὲν μποροῦν παρὰ πολὺ περιορισμένα νὰ μᾶς δώσουν κάποια ἰδέα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐνὸς σπιτιοῦ, ἀποτελοῦν ὡστόσο ἀκριβῶς ὡς αὐτόνομη ζωγραφικὴ, μία σύγχρονη πηγὴ καί, ἂν δὲν ξεχνᾶμε τὴν ἰδιοτυπία τους, ἓνα παραστατικὸ βοήθημα πολύτιμο. Δύο ἀττικὲς ἀγγειογραφίες: ἓνας ἀνακεκλιμένος νέος (Ἄδωνις;) περιτριγυρι-



Εἰκ. 62. Τὸ μωσαϊκὸ τῆς εἰκ. 61.

σμένος ἀπὸ γυναικεῖες μορφές (εἰκ. 57) ⁶⁷ καὶ ὁ Διόνυσος σὲ συμπόσιο μαζὶ μὲ ἓνα νεαρὸ σύντροφο, τὸν Ἥφαιστο (εἰκ. 58) ⁶⁸. δύο σάτυροι εἶναι οἱ μουσικοὶ στὸ γλέντι τῶν θεῶν. Καὶ στὶς δύο παραστάσεις εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἢ λαμπρότητα στὰ ἐνδύματα, στὰ καλύμματα τῶν κλινῶν καὶ στὰ μαξιλάρια. Ἀντίθετα λιτότητα χαρακτηρίζει τὴ σκηνὴ θεϊκοῦ συμποσίου σὲ μία ἀττικὴ κύλικα ποὺ εἶναι κάπου μία γενιὰ παλαιότερη ⁶⁹.

Ἡ τάση τῶν Ἀθηναίων γιὰ πολυτελῆ ἐνδύματα στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα διαφαίνεται καὶ στὶς γραπτὲς πηγές: στὴ σάτιρα τοῦ Ἀριστοφάνη, στὶς κατακρίσεις τοῦ Σωκράτη καὶ ἄλλων φιλοσόφων, καθὼς καὶ στὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Ἀλκιβιάδη, ποὺ εἶναι πρόσωπο-κλειδί γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία αὐτῶν τῶν χρόνων ⁷⁰.

Ἕνα ἄλλο σύμπτωμα *τροφῆς* στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα: Δημόσια λουτρά (*βαλανεῖα*) πολλαπλασιάζονται στὶς πόλεις καὶ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν παραλείπει νὰ τὰ κοροϊδέψει, ἐπειδὴ αὐτά, ἀντίθετα μὲ τὰ λουτρά γιὰ τοὺς ἀθλητές, π.χ. στὴν Ὀλυμπία, ἦταν τόπος καθημερινῆς συνάντησης τῆς ἀθηναϊκῆς *jeunesse dorée*. ὁ κωμικὸς ποιητὴς συμβουλεύει (*Νεφέλες* 1053 κέ. 991) : «ἀποφεύγετε τὰ ζεστὰ λουτρά, τὰ τελείως βλαβερὰ, ποὺ κάνουν τοὺς ἄντρες κοκοβιούς!».

Ἕνας κυκλικὸς χῶρος, ποὺ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Βουλῆς καὶ Ἀπόλλωνος στὴν Ἀθήνα, μοιάζει νὰ ἀνήκει σὲ πολυτελὲς *βαλανεῖον* (*εἰκ.* 61 - 62) ⁷¹. τὸ πολὺ καλῆς ποιότητας πολυχρῶμο μωσαϊκὸ ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε τὸ κτίριο στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα. Στὰ βαλανεῖα τοῦ 5ου αἰώνα ὑπάρχουν λιτὰ μωσαϊκὰ δάπεδα χωρὶς καμία διακόσμηση, ἀλλὰ στὸν 4ο αἰώνα ἐμφανίζονται βαλανεῖα ποὺ συναγωνίζονται τὰ σπίτια μὲ περιστύλιο, τουλάχιστον στὰ δάπεδα· δὲν ξέρουμε τίποτε ἄλλο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ τους διακόσμηση. Σὲ τέτοια ἐξευγενισμένα *βαλανεῖα* θὰ ἀναφέρεται ὁ κωμικὸς ποιητὴς Φερεκράτης, στὸν πρῶμο 4ο αἰώνα, ὅταν μιᾶ γιὰ τοὺς «νεαροὺς ποὺ πρῶι πρῶι κάνουν ἓνα ζεστὸ μπάνιο καὶ εἶναι μεθυσμένοι πρὶν ἀκόμα γεμίσει κόσμος ἢ ἀγορά» (2,29).

Ἀκόμη καὶ γιὰ ἀρώματα καὶ ψιμύθια ἐνδιαφέρονταν τώρα πολὺ μερικοὶ Ἀθηναῖοι, ἔτσι ὥστε οἱ κωμικοὶ ποιητὲς νὰ

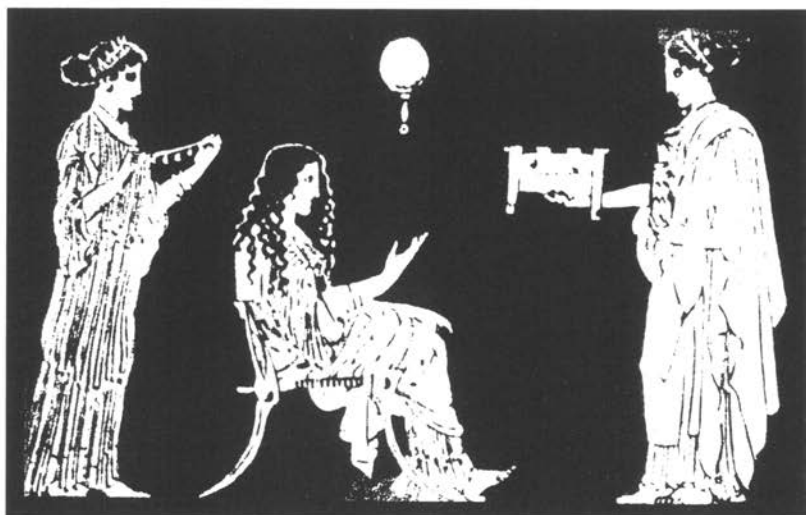
ἔχουν καὶ αὐτὴ τὴ μόδα νὰ σατιρίσουν. Ὁ Καλλίας θὰ προσέφερε μύρα στοὺς καλεσμένους του γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τὸ ἄρωμά τους, ἂν ὁ Σωκράτης δὲν ἀρνιόταν (Ξενοφ. *Συμπ.* ΠΙ, 2)· σὲ μερικὰ πλούσια σπιτία ὑπῆρχαν μάλιστα ἀγγεῖα γεμάτα μύρα (Ἀριστοφ., *Πλοῦτος*, 810 κέ.), ἐνῶ στὰ συμπόσια τοῦ Δημητρίου Φαληρέως ἔπεφταν καταρράκτες μύρων στὸ δάπεδο, ὅπως καταγγέλλει ὁ Δοῦρις ὁ Σάμιος (βλ. σ.61 σημ. 50).

Ἐπιπλα

Μέσα στὸ πλῆθος τῶν γραπτῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία αὐτῶν τῶν χρόνων —νουθεσίες καὶ κατηγορίες, παρωδία καὶ καρικατούρα— ὑπάρχουν πολλὰ ποὺ δὲν πρέπει νὰ τὰ πάρουμε κατὰ γράμμα. Ἔτσι ἡ ἔντονη διένεξη γύρω ἀπὸ τὴν *τροφή* (στὴν ὁποία ἀπέδιδαν καὶ πολιτικὴ διάσταση, δηλαδὴ κίνδυνο ἀνατροπῆς τῆς δημοκρατίας), δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονός ὅτι τὰ σπιτία τῶν πλούσιων Ἀθηναίων, ποὺ ἦταν ὁ στόχος τῆς κριτικῆς, εἶχαν μὲ τὰ δικά μας κριτήρια ἀπλοστατη ἐπίπλωση. Στους *ἀνδρῶνες* ὑπῆρχαν κλίνες καὶ χαμηλὰ τραπέζια, σὲ ἄλλα δωμάτια κρεβάτια, σεντούκια, θρόνοι, καρέκλες καὶ σκαμνιά... ἀλλὰ τίποτε καθαρὰ διακο-

Εἰκ. 63α. Ἀττικὴ πνξίδα. Προετοιμασία γάμου (Νηρηίδες). Γύρω στὰ 430 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο.





Εικ. 63β-γ. Λεπτομέρειες τῆς εἰκ. 63α.



σημτικό· χαρακτηριστικό είναι π.χ. ὅτι δὲν ὑπῆρχαν βάζα μὲ λουλούδια. Τὰ κλαδιά, τὰ στεφάνια καὶ οἱ γιρλάντες χρησίμευαν στὶς τελετουργίες τῆς οἰκιακῆς λατρείας, τοῦ γάμου (*εἰκ.* 63) ⁷² κ.ά. Στὸν ἄνθινο διάκοσμο τοῦ συμποσίου τὸ θρησκευτικὸ νόημα συνδυαζόταν μὲ τὸ ἑορταστικὸ στόλισμα καὶ ἔτσι εἶναι φυσικὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ συνδαιτημόνες φεύγοντας ἀφίερωναν τὸ στεφάνι τους στὴν ἑρμαϊκὴ στήλη (βλ. σ. 69).

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ ἔπιπλα καὶ γενικὰ τὴν οἰκοσκευὴ στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα μᾶς δίνουν οἱ ἀττικὲς στήλες ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀγορά ⁷³. Σὲ αὐτὲς ἀναγράφεται ἡ παρουσία τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τῶν φίλων του, ἡ ὁποία κατασχέθηκε μετὰ τὴ δίκη τῶν *έρμοκοπιδῶν* καὶ βγήκε σὲ πλειστηριασμό. Οἱ κατάλογοι καὶ οἱ τιμὲς ἐκτιμήσεως τῶν ἐπιπλων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων δείχνουν πόσο λίγη αἴσθησις πολυτέλειας (ὄχι μόνο μὲ σύγχρονα κριτήρια ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ κριτήρια, ἃς ποῦμε, τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ.) εἶχαν οἱ πλούσιοι Ἀθηναῖοι τοῦ ὕστερου 5ου αἰώνα, καὶ ἃς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἀλκιβιάδου καὶ τοὺς φίλους του, ποὺ ἦταν διαβόητοι ἀκριβῶς γιὰ τὴν *τροφήν* στὴν ἰδιωτικὴ τους ζωὴ. Ἀκόμα καὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι μερικὰ πολύτιμα ἀντικείμενα εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἢ κλαπεῖ πρὶν γίνεῖ ὁ κατάλογος ⁷⁴, κάτι τέτοιο δὲν θὰ συνέβη βέβαια μὲ τὰ ἔπιπλα· ὡποσδήποτε σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια, «there was little sense of personal luxury in Athens» ⁷⁵.

Ὑπῆρχαν βέβαια πολύτιμα ἔπιπλα, αὐτὰ ὅμως προορίζονταν γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ ἀναφέρονται ὡς ἀφιερώματα στοὺς καταλόγους θησαυρῶν τῶν ἱερῶν. Ὅ,τι συνέβαινε στὸν 1ο

αίωνα π.Χ., όποτε ό Κικέρων πλήρωνε ένα μυθώδες ποσό για ένα τραπέζι από σπάνιο ξύλο, θα ήταν στα τέλη του 5ου και στον 4ο αιώνα στην Αθήνα άδιανόητο. Τα πρώιμα σπίτια με περιστύλιο ήταν λιτά επιπλωμένα. Στους χώρους του σπιτιού και στη διαμόρφωσή του εξάλλου αποκλειόταν, ή μάλλον δέν υπήρχε καθόλου, ό ύποκειμενικός χαρακτήρας. Η ιδιοτυπία αυτή, που είναι σαφής στα πορτρέτα αυτών των χρόνων, καθορίζει και την εμφάνιση της ιδιωτικής κατοικίας.

Για να έρμηνεύσουμε πώς δημιουργήθηκε ό νέος τύπος σπιτιού με περιστύλιο και την έσωτερική διακόσμηση, για την όποία έγινε λόγος, πρέπει να εξετάσουμε τον νέο τρόπο ζωής με τον όποιο θα πρέπει να συνδέεται ό τύπος αυτός. "Ότι μία «ανάγκη πολυτέλειας» όδήγησε στο σπίτι με περιστύλιο δέν ίκανοποιεί ως έρμηνεία, αφού άμέσως γεννιέται τό έρώτημα, γιατί να υπήρχε ανάγκη πολυτέλειας σε αυτά και όχι σε άλλα χρόνια. Η πολυτέλεια δέν είναι ή αίτια αλλά μάλλον ένα (δευτερευόν) χαρακτηριστικό του νέου τρόπου ζωής. Επίσης, επειδή τό έξευγενισμένο σπίτι, που μάς άπασχολεί, δημιουργήθηκε ως ιδιαίτερος τύπος της ιδιωτικής κατοικίας, πρέπει να άναρωτηθοϋμε ποιός ζοϋσε έτσι ώστε να χρειάζεται τό τέτοιο σπίτι και τί χαρακτήριζε αυτόν τον τρόπο ζωής. Και αυτό μάς όδηγεϊ να παρακολουθήσουμε την άλλαγή της νοοτροπίας στα τέλη του 5ου αιώνα, ή όποία συντελέσθηκε κυρίως στην Αθήνα. Άν και δέν μπορούμε λοιπόν να άποδείξουμε άνασκαφικά ότι στην Αθήνα κτίστηκαν τα πρώτα σπίτια με περιστύλιο — και όχι π.χ. στην Κόρινθο, Σικυώνα ή Έρέτρια — πάντως μόνον έδω είναι δυνατόν να συλλάβουμε τί όδήγησε στον έξευγενισμό του σπιτιού στα ύστεροκλασικά χρόνια.

Ἀπραγμοσύνη καὶ σχολή

Η ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας στὰ χρόνια τῆς δημιουργίας τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο, ἐνῶ συνδέεται στενὰ μὲ τὰ πολιτικά γεγονότα, ὅμως ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη διάσταση στὴν ἱστορία αὐτῶν τῶν χρόνων καὶ εἶναι νομίζω ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ καθολικοῦ φαινομένου ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς «κρίση τῆς πόλεως» (Poliskrise). Ἡ σύγχυση ποὺ ἔφερε ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ ἡ προσπάθεια νὰ γίνει ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ριζικὴ ἀπειλήσαν τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τοῦ πολιτεύματος. Ἀκόμα καὶ ἡ παλαιὰ ἐλληνικὴ ἔννοια πόλις ἔπαψε νὰ εἶναι αὐτονόγητη, τὸ ἴδιο ὅπως καὶ κάποιες ἀξίες ποὺ γιὰ αἰῶνες εἶχαν παίξει καθοριστικὸ ρόλο στὴν κοινωνία. Μαρτυρίες αὐτῶν τῶν χρόνων δείχνουν διαφορετικές, ἀκόμα καὶ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις· μέσα στὴν ἔντονη ἰδεολογικὴ διαμάχη δὲν ὑφίσταντο πιά ἀρχές ποὺ νὰ εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ ὅλους.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὀρισμένα ἄτομα ἄρχισαν νὰ ἀμφισβητοῦν μία βασικὴ πρώιμη ἐλληνικὴ ἀξία, τὸ κλέος. Ὡς τότε κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε ὅτι ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα πρέπει νὰ εἶναι τὸ κίνητρο κάθε πράξης ἐνὸς ἀτόμου ἢ καὶ ὁλό-

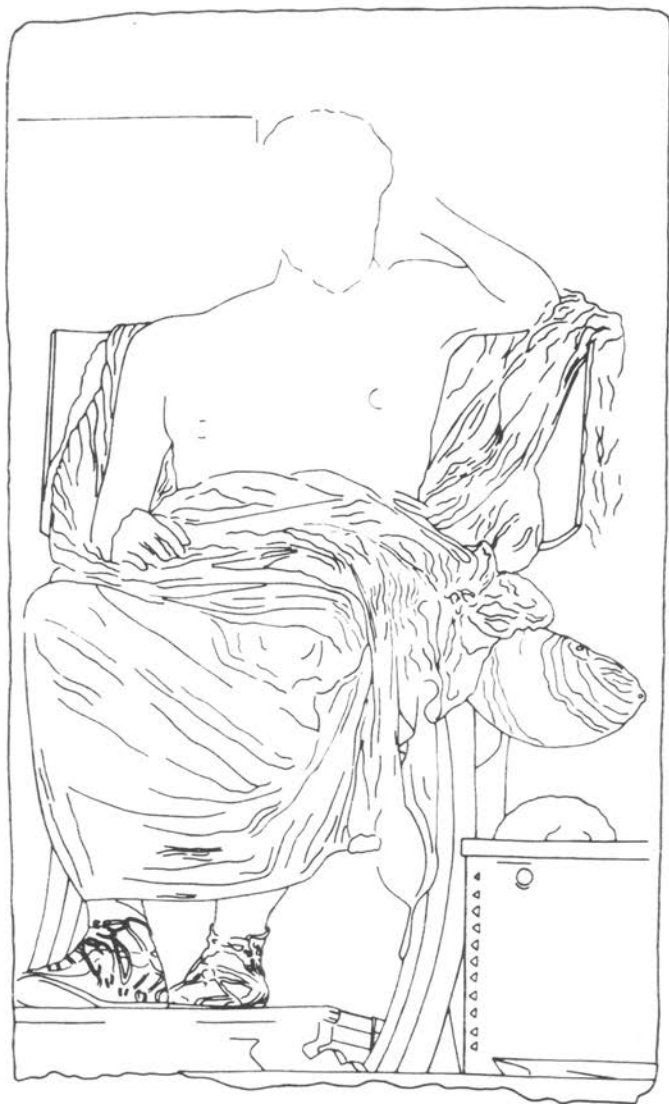
κληρης τῆς πόλης· τώρα ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού ἀμφέβαλλαν. Αὐτοὶ ἀναζητοῦσαν μία ἡρεμὴ ζωὴ, μακριὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὰ δικαστήρια, καὶ ἐκδήλωναν ἀνοικτὰ τὴν ἀποστροφή τους γιὰ τὸν θόρυβο τῆς Ἀγορᾶς.

Αὐτὴ ἡ μεταβολὴ νοοτροπίας διαφαίνεται στὸ ὅτι λέξεις ὅπως *πολυπραγμοσύνη* καὶ τὰ ἀντίθετά της *ἀπραγμοσύνη* καὶ *ἡσυχία* ἀλλάζουν νόημα σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια ⁷⁶. Ὁ Θουκυδίδης ἐπαινοῦσε τὴν *πολυπραγμοσύνη* ὡς τὴν ιδιότητα πού συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας στὸν 5ο αἰῶνα· οἱ Ἀθηναῖοι μὴν ἀφήνοντας οὔτε τὸν ἑαυτό τους οὔτε τοὺς ἄλλους σὲ ἡσυχία (*πολυπραγμονοῦντες*) ἐπέλεγαν τὴν ἐπίπονη δραστηριότητα (*ἀσχολία ἐπίπονος*) ἀντὶ τῆς ἀδράνειας (*ἡσυχία ἀπράγμων*) γιὰ νὰ κάνουν τὸ σωστό (1,70). Ὁ Περικλῆς, στὸν περίφημο ἐπιτάφιο λόγο, χαρακτηρίζει ὅποιον δὲν παίρνει μέρος στὴν πολιτικὴ ζωὴ «ὄχι ἀπλῶς μὴ δραστήριον ἀλλὰ ἄχρηστο» (Θουκυδ. 2, 40, 2). Ὁ Θουκυδίδης ἐτόνιζε, ὅτι μὲ ἡγέτη τὸν Περικλῆ ἡ *πολυπραγμοσύνη* τῶν Ἀθηναίων ἦταν συνδυασμένη μὲ *σωφροσύνη* καὶ ἔτσι πέτυχε μεγάλους στόχους, ἐνῶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλῆ τῆ *σωφροσύνη* ἀντικατέστησε ἡ *πλεονεξία*, καὶ αὐτὴ κατέστρεψε τοὺς Ἀθηναίους. Ὁ ἱστορικὸς λοιπὸν ἐκτιμοῦσε τὴ σῶφρονα *πολυπραγμοσύνη* ὡς ἓνα θαυμάσιο, δημιουργικὸ δυναμισμό καὶ κατεδίκαζε μόνο τὶς ὑπερβολές.

Ὡστόσο ὑπῆρχαν στὰ ἴδια χρόνια τελείως διαφορετικὲς ἀπόψεις. Μία τέτοια διατυπώνει ὁ Ἴων στὸν Ἴωνα τοῦ Εὐριπίδη (πρωτοπαίχθηκε τὸ 413 π.Χ.) ἐπαινώντας τὴν ἡρεμία χωρὶς δόξα (598 κέ.): «αὐτοὶ πού εἶναι ἔντιμοι καὶ ἱκανοὶ σωμαί-

νουν και δὲν ἀνακατεύονται στὰ πράγματα και θὰ περιγελάσουν τὴν ἀνοησία μου ἂν ὄντας σὲ μιὰ πόλη γεμάτη βοὴ δὲν προτιμῶ τὴν ἡρεμία». Ὅσοι λοιπὸν δὲν θέλουν νὰ συμμετέχουν στὴν καθημερινὴ πολιτικὴ δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ἰωνα «ἄχρηστοι», εἶναι ἀντίθετα οἱ ἔντιμοι και οἱ ἱκανοί. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀπραγμοσύνη εἶναι στάση ποὺ ἀξίζει νὰ θέτει κανεὶς ὡς στόχο στὴ ζωὴ του. Ὁ Ἰων ἀπορρίπτει τὴν πατρικὴ πρόταση, ποὺ θὰ τοῦ ἔφερνε δόξα, δύναμη και πλοῦτο, και προτιμᾷ νὰ παραμείνει στοὺς Δελφούς (632 κέ.): «ἄς ἀρκοῦμαι στὰ μέτρια· και τί ἀγαθὰ μοῦ πρόσφεραν οἱ Δελφοί; ἄκουσέ με πατέρα. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὸ καλύτερο γιὰ τὸν ἄνθρωπο: σχολή· και λίγες ἐνοχλήσεις· κανεὶς παρακατιανὸς δὲν μ' ἔσπρωχνε στὸ δρόμο· γιατί εἶναι ἀφόρητο μὲ τέτοιους νὰ συμφύρεσαι». Ἡ σχολὴ εἶναι γιὰ τὸν Ἰωνα ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία. Διαπιστώνουμε ἔτσι τὴ γένεση μιᾶς νέας ἀξίας, ποὺ στὸ ἐξῆς θὰ εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς ζωῆς. Ἡ τομὴ εἶναι βαθιά, μὲ σημαντικὲς ἀπώτερες συνέπειες.

Ἡ λέξη *σχολή* ἐσήμαινε ἀρχικὰ «ἐλεύθερος χρόνος»· τὸ ἀντίθετο εἶναι ἡ *ἀσχολία* (μὲ α στερητικὸ· αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ κἀνοντὰς το κανεὶς δὲν ἔχει ἐλεύθερο χρόνο). Στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰῶνα ὅμως ὁ ὅρος *σχολή* ἀποκτᾷ μιὰ διάσταση πνευματικῆ. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐπιδιώκουν τὴ σχολὴ ὡς τρόπο ζωῆς δὲν θέλουν, ὅπως λέγει ὁ Ἰων, νὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν ὄχλο (δηλαδὴ τοὺς δημαγωγοὺς και τὸν λαὸ τῆς Ἀθήνας ποὺ αὐτοὶ πλανεύουν) και ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς «παρακατιανοὺς» ὄχι μὲ τὴν ἀριστοκρατικὴ τους καταγωγὴ ἢ ὄχι μόνο μὲ αὐτὴν, ἀλλὰ και μὲ τὸν ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ *σχολή* και ἀπὸ μόρφωση.



Εικ. 64. Γραπτή παράσταση στον επίτύμβιο ναΐσκο του Ἑρμῶνος. Πλάι στον ἔνθρονο Ἑρμῶνα ἕνα σεντούκι βιβλίων καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἕνα βιβλίο. Γύρω σὲ 340 π.Χ. Ἀθήνα, Μουσεῖο Κεραμεικοῦ.

Ἡ μόρφωση εἶναι ἐπίσης μία νέα ἀξία αὐτῶν τῶν χρόνων. Γιὰ πρώτη φορά, προφανῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν σοφιστῶν, πολλοὶ ἀγοράζουν βιβλία· δημιουργοῦνται ἰδιωτικὲς βιβλιοθηκῆκες ἔτσι ὥστε, ὅταν ὁ Ἀριστοφάνης κοροϊδεύει τὸν Εὐριπίδη γιὰ τὴ βιβλιογνωσία του (*Βάτραχοι* 943.1409) ἢ κάνει ἀστεῖα γιὰ τὴ θεομηνία τῶν βιβλίων (*Ὀρνιθες* 974 κέ. 1024 κέ. 1288), τὸ ἀκροατήριον νὰ καταλαβαίνει καὶ νὰ γελάει. Χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς νέας τάσης εἶναι ὅτι ἀπὸ αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ μετὰ ὁ νεκρὸς παριστάνεται ὄχι μόνον στοὺς καθιερωμένους τύπους τοῦ ἀθλητῆ, πολεμιστῆ κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ στὸν νέο τύπο τοῦ ἀνδρα μὲ βιβλίον (*εἰκ.* 64)⁷⁷. Καὶ μάλιστα δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἀντίδραση πρὸς αὐτὸ τὸ νέο ἐνδιαφέρον: ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων μάχονταν τὴ διάδοσιν τῶν βιβλίων γιὰ νὰ σώσουν τὴν προσωπικὴ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, τὸν διάλογο, τὸν ζωντανὸ λόγον. Σήμερα μπορεῖ νὰ δυσκολευόμαστε νὰ καταλάβουμε τὴ στάση τους, καθὼς ἐμεῖς προωθοῦμε τὴ διάδοσιν τοῦ βιβλίου, τοῦ γραπτοῦ λόγου, γιὰ νὰ ἀποτρέψουμε τὸν χεῖμαρρον τῶν (κινητῶν) εἰκόνων. Ὅμως ἡ κατάσταση τότε ἦταν ἐντελῶς διαφορετικὴ. Στὴν πρώιμη ἑλληνικὴ κοινωνία κυριαρχοῦσε ὁ προφορικὸς λόγος· ὅπως τονίζει ὁ R. Pfeiffer μόνον στὸν τρίτον αἰῶνα π.Χ., καὶ πάλι ὄχι χωρὶς ἐπιφυλάξεις, μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μία «κοινωνία ἀναγνωστῶν»⁷⁸.

Πέρα ἀπὸ αὐτὸ πάντως ἡ ἀπραγμοσύνη, ὡς ἀποφυγὴ τῆς ἀνάμιξης στὴν ἐπικαιρότητα τῆς πολιτικῆς, εὐνοεῖ τὴ σχολὴ ὡς τρόπο ζωῆς· ἀπραγμοσύνη καὶ σχολὴ δημιουργοῦν τίς προϋποθέσεις γιὰ τὸν βίον θεωρητικόν, ποῦ εἶναι ὁ στόχος τοῦ Πλάτωνος⁷⁹. Ἡ ἀντίθεση διατυπώνεται σαφῶς στὴ διένε-

ξη τῶν ἀδελφῶν Ἀμφίωνος καὶ Ζήθου στὴν Ἀντιόπη τοῦ Εὐριπίδη (πρωτοπαίχθηκε τὸ 409 π.Χ.). Ὁ Ζήθος ἐπαινεῖ τὴ δραστήρια ζωὴ καὶ συμβουλεύει τὸν ἀδελφό του: «ἄκουσέ με ὅμως· σταμάτα τὸ τραγούδι καὶ ἀσχολήσου μὲ τὴ μούσα τοῦ Πολέμου· τέτοια νὰ εἶναι τὰ τραγούδια σου καὶ θὰ ἔχεις ὄνομα σώφρονος ἀνθρώπου σκάβοντας κι ὀργώνοντας τὴ γῆ καὶ φροντίζοντας τὰ κοπάδια ἀφήνοντας σὲ ἄλλους τὶς σοφιστείες (*κομπὰ σοφίσματα*) γιατί αὐτὲς θὰ σὲ κάνουν νὰ κατοικήσεις σ' ἄδειο σπίτι» (fr. 188).

Ὁ Ἀμφίων ὅμως εἶναι ἀποφασισμένος νὰ τηρήσει *ἀπράγμονα* στάση, καταδικάζοντας τὴν *πολυπραγμοσύνη*: «ὅποιος ἀνακατεύεται μὲ πολλά, μὴ ὄντας ὑποχρεωμένος νὰ τὸ κάνει, εἶναι ἀνόητος· ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ ζεῖ εὐχάριστα μένοντας ἤσυχος (*παρὸν ζῆν ἠδέως ἀπράγμονα*)» (fr. 193). Καὶ τονίζει: «Ὅταν κανεὶς ἔχει τύχη καὶ περιουσία κι ὅμως δὲν καλλιεργεῖ στὸ σπίτι του τίποτε ὠραῖο (*μηδὲν δόμοιοι τῶν καλῶν πειράσεται*) αὐτὸν ἐγὼ δὲν τὸν θεωρῶ καθόλου εὐτυχῆ, ἀλλὰ μόνον εὐνοημένο ἀπὸ τὴ μοίρα φύλακα χρημάτων» (fr. 198).

Τὰ *καλὰ* εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς λέξεις ποὺ τὸ καθολικό τους νόημα δὲν ἀποδίδεται σὶς σύγχρονες γλῶσσες παρὰ μὲ περισσότερες τῆς μιᾶς λέξεις: «*μηδὲν τῶν καλῶν πειράσεται*» σημαίνει «δὲν καλλιεργεῖ ὠραῖα καὶ καλὰ πράγματα»: σὲ αὐτὰ ἀνήκουν βέβαια τὸ γλέντι καὶ τὸ ποτὸ ἀλλὰ καὶ συζητήσεις γιὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ θέματα καθὼς καὶ θέματα πολιτικῆς θεωρίας.

Ἡ *σχολή* ποὺ ἐπιδιώκουν πρὶν ἀπὸ ὅλα ὁ Ἴων καὶ ὁ Ἀμφίων ὁδηγεῖ στὴ σχολή στὴν ὁποία διεξάγονται οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι: «Υπάρχει μία διαφορὰ ὅπως αὐτὴ ἀνάμεσα στοὺς σκλάβους καὶ τοὺς ἐλεύθερους... Οἱ ἐλεύθεροι ἔχουν στὴ διάθεσή τους σχολή καὶ διαλέγονται εἰρηνικά (*τοὺς λόγους ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ*

συχολής ποιούνται)... οί ἄλλοι εἶναι σκλάβοι» (Πλάτ. *Θεαίτητος*, 172d).

Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐπικαιρὴ πολιτικὴ δὲν ἦταν φυγὴ στὴ φύση ἢ σὲ μία ἐρμητικὴ, ἰδιωτικὴ ζωή. Οἱ ἀπράγμονες ζοῦσαν μέσα στὴν πόλη καὶ οἱ σκέψεις καὶ συζητήσεις τους εἶχαν θέμα καὶ τὴν πολιτικὴ, τὰ σπιτία μὲ περιστύλιο βρίσκονται ἄλλωστε μέσα στὶς πόλεις, δὲν εἶναι ἐξοχικὰ καταφύγια. Ὁ Σωκράτης δὲν μιλοῦσε μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του δηλώνοντας χωρὶς δισταγμὸ ὅτι δὲν τὸν ἐνδιέφερε ἡ φύση: «θέλω βλέπετε ὄλο καὶ κάτι νὰ μαθαίνω· καὶ νὰ σοῦ εἰπῶ, τὰ χωράφια καὶ τὰ δένδρα δὲν μὲ διδάσκουν τίποτε, μὰ οἱ ἄνθρωποι ποῦ εἶναι μέσα στὴν πόλη»⁸⁰.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ νοοτροπίας στὸν ὕστερο 5ο αἰῶνα εἶναι ἡ μεταστροφὴ τοῦ Ἀριστοφάνη στὴ στάση του πρὸς τὴν Ἀθήνα⁸¹. Στὶς πρώιμες κωμωδίες ὁ ποιητὴς καταπιανόταν μὲ τὴν πολιτικὴ ἐπικαιρότητα: σατίριζε τὰ ἀθηναϊκὰ κακῶς ἔχοντα, στηλίτευε τὸν δημαγωγὸ Κλέωνα ἢ ὀρισμένους πολίτες, ἢ πλεονεξία τῶν ὁποίων ὀδηγοῦσε τὴν πόλη σὲ καταστροφὴ, παρωδοῦσε τὸ πάθος τῶν Ἀθηναίων γιὰ δίκες καὶ δικαστήρια καὶ τόνιζε ὅτι μοντερνισμοὶ ὅπως οἱ συζητήσεις ὡς αὐτοσκοπός (*σοφιστεῖες*) ἐκθέτουν σὲ κίνδυνο τὴ νεολαία· ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμία τῶν Ἀθηναίων νὰ γίνεῖ ἐπιτέλους εἰρήνη καὶ προσπαθοῦσε γενικὰ νὰ παραμερίσει συγκεκριμένα κακὰ γιὰ νὰ ξαναβρεῖ ἡ πόλη τὴν παλαιὰ δόξα.

Στὴ σύγχυση τῶν χρόνων ποῦ ἀκολούθησαν τὴν εἰρήνην τοῦ Νικία (421 π.Χ.) ἄλλαξαν τὰ θέματα καὶ οἱ στόχοι τοῦ ποιητῆ. Ὁ Ἀριστοφάνης ἐξακολούθησε βέβαια νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπικαιρότητα· καταφέρθηκε κατὰ τοῦ Ἀλκιβιάδη σατιρίζοντας τὴ ματαιοδοξία του καὶ τὴ χλιδὴ τῆς ζωῆς του. Ὅμως

στούς *Ὀρνιθες* (414 π.Χ.) φαίνεται καθαρά ὅτι ὁ ποιητὴς ἔχει ἀποκάμει: δὲν κακίζει πιά μεμονωμένα πρόσωπα ἢ γεγονότα, ἢ κακοδαιμονία εἶναι ὀλική καὶ τίποτε δὲν μπορεῖ πιά νὰ τὴν ἀλλάξει. Ἐμφανίζονται δύο Ἀθηναῖοι πολίτες ποὺ ἔχουν ἀπαυδῆσει ἀπὸ τὴ μανία γιὰ δίκες στὴν πόλη καὶ τὴν ἐγκαταλείπουν, ἀναζητώντας ἓνα εἰρηνικὸ τόπο (χαρακτηριστικά: *τόπον ἀπράγμονα*, *Ὀρνιθες* 4), ποὺ βρίσκουν στὰ σύννεφα: ἰδρύουν ἐδῶ ἓνα κράτος τῶν πουλιῶν· ἔτσι προβάλλεται ὡς ἀντίθετη εἰκόνα στὴν ἀθηναϊκὴ *πολυπραγμοσύνη* ἓνας παραμυθένιος κόσμος. Ὁ κορεσμὸς ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πολιτικὴ συνδυάζεται ἐδῶ μὲ τὴν τάση τοῦ ποιητῆ νὰ ἐπινοήσῃ πολιτικὲς θεωρίες, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς παρουσιάζονται ὡς θαυμάσια καρικατούρα.

Καὶ στούς *Βατράχους* (405 π.Χ.) δὲν διαδραματίζεται πιά ἡ ὑπόθεση στὴν Ἀθήνα. Ὁ Ἀριστοφάνης τοποθετεῖ τὴν κριτικὴ του τῆς τραγωδίας στὸν Κάτω Κόσμο καὶ τὸ θέμα ἔχει χαρακτήρα θεωρητικὸ· μπορεῖ βέβαια νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς πολιτικὸ σὲ εὐρύτερη ἔννοια ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἐπικαιρότητα. Στὰ ὕστερα ἔργα του (*Ἐκκλησιάζουσαι*, 392 π.Χ. *Πλοῦτος*, 388 π.Χ.) ὁ Ἀριστοφάνης ἐπινοεῖ πιά μόνο κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς θεωρίες, ὅπως τὴν κοινοκτημοσύνη τῶν γυναικῶν καὶ τῆς περιουσίας...

Μία τέτοια ἐξέλιξη δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὸν Ἀριστοφάνη. Στὴν Ἀθήνα εὐρύτεροι κύκλοι ἀρχίζουν σὲ αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ συζητοῦν πάνω στὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς πολιτικῆς· πολλὰ παρουσιάζονται καὶ γραπτῶς, καὶ ὁ 4ος αἰώνας γίνεται ὁ χρυσοῦς αἰὼν τῆς ἑλληνικῆς πεζογραφίας. Τὸν συνδυασμὸ τοῦ *βίου θεωρητικοῦ* μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ πραγμάτωσε ἴσως κατ' ἐξοχὴν ὁ Πλάτων⁸². Δύο φορές (366-

365 π.Χ., 361-360 π.Χ.) δοκίμασε να διαπαιδαγωγήσει ένα άρχηγό κράτους! Απέτυχε βέβαια, αλλά σημαντικό είναι όχι μόνο το ότι έκανε την προσπάθεια αυτή αλλά και το ότι ο Διονύσιος Β΄ των Συρακουσών είχε επιμείνει να έχει τον Πλάτωνα ως σύμβουλο και δάσκαλο. Και λίγο αργότερα κατόρθωσε ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας να φέρει ένα φημισμένο φιλόσοφο της Αθήνας για να εκπαιδεύσει τον γιο και διάδοχό του, και ο Άριστοτέλης έγινε δάσκαλος του Αλεξάνδρου.

Η άναφορά σε τέτοια γεγονότα δεν μᾶς απομακρύνει από το θέμα γιατί εξευγενίσθηκε το σπίτι: όλα αυτά έχουν σχέση με τον νέο τρόπο ζωής που έπεδίωκε *ἀπραγμοσύνη* και θεωρούσε ύψιστη αξία τη *σχολή*, και με το φαινόμενο ότι ή *σχολή* των Αθηναίων, με τις συζητήσεις για έπιστήμη, φιλοσοφία, πολιτική θεωρία ή τέχνη, απέκτησε ένα δυναμισμό που έκανε την Αθήνα στον 4ο αιώνα κέντρο της Ελλάδας, κέντρο όχι πολιτικής εξουσίας αλλά πολιτισμικής ακτινοβολίας.

Το κατάλληλο σπίτι γι' αυτόν τον νέο τρόπο ζωής είναι βέβαια ο τύπος που γεννιέται αυτά τὰ χρόνια: το σπίτι με περιστύλιο και με την έσωτερική διαμόρφωση για την όποία έγινε λόγος. Ένα τέτοιο σπίτι ταιριάζει ώστε «*δόμοιοι τὰ καλά πειράσασθαι*», αρχιτεκτονική και τρόπος ζωής αλληλοκαθορίζονται.

Μία (δευτερεύουσα) συνέπεια του νέου τρόπου ζωής είναι ο δημόσιος χαρακτήρας του ιδιωτικού σπιτιού: έως τον ύστερο 5ο αιώνα ήταν έντονη ή αντίθεση ανάμεσα στον *οἶκο* (σπίτι, οικογένεια) και την *πόλιν* (τον δημόσιο τομέα όπου ή δραστηριότητα είναι κυρίως ή πολιτική, διότι τὰ οικονομικά ανήκουν στον τομέα του *οἴκου*⁸³). Με αυτή την αντίθεση

συνδέονταν και οι διαφορετικοί ρόλοι των δύο φύλων: ο οἶκος ἦταν κατ' ἐξοχήν εὐθύνη των γυναικῶν, τὰ δημόσια τὰ καθόριζαν οἱ ἄνδρες. Ἡ συνάντηση τοῦ Ἑκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης στὸ Ζ' τῆς *Ἰλιάδας* παρουσιάζει μὲ ἐνάργεια τὴ διαμετρικὴ ἀντίθεση ἄνδρα καὶ γυναίκα: ἡ Ἀνδρομάχη ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀξίες τοῦ οἴκου, τὴ φροντίδα γιὰ τὸ σπιτί καὶ τὸ παιδί, χωρὶς βέβαια νὰ ἀμφισβητεῖ τὶς ἀξίες τοῦ ἄνδρα, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν τὸν Ἑκτορα στὸν πόλεμο καὶ ἴσως καὶ στὸν θάνατο. Στὰ χρόνια τῆς δημιουργίας τοῦ σπιτιοῦ μὲ περιστύλιο εἰσβάλλουν κατὰ κάποιο τρόπο οἱ ἀνδρικές ἀξίες στὸ σπιτί: μὲ τοὺς ἄνδρες ποὺ τώρα ἀμφισβητοῦν αὐτὲς τὶς ἀξίες ἢ τὶς ζυγίζουν, ἐρευνώντας τὶς ἀρχές ποὺ τὶς διέπουν· τὸ ὅτι τέτοιες συζητήσεις γίνονται ὄχι στὴν Ἀγορὰ ἀλλὰ μέσα στὸ σπιτί ἔχει ὡς συνέπεια νὰ δοθεῖ στὸν ἀνδρῶνα καὶ τὴν αὐτὴ ἓνας δημόσιος χαρακτήρας: μὲ τὶς κιονοστοιχίες, τὶς διακοσμήσεις τῶν τοίχων κ.ἄ. ⁸⁴.

Ὁ δημόσιος χαρακτήρας τοῦ ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ εἶναι λοιπὸν στοιχεῖο τῆς *σχολῆς*, ἀνήκει στὴν ἰδιοτυπία τῆς τοῦ ὕστερου 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἡ κεντρικὴ ἀξία τοῦ νέου τρόπου ζωῆς στὸ σπιτί μὲ περιστύλιο εἶναι ἡ *σχολή*.

Ὁ Ἡρακλείδης Κριτικός, συγγραφέας - περιηγητῆς τοῦ ὕστερου (;) 3ου αἰῶνα π.Χ. (*Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων* I, 1), ἔχοντας ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἀθήνα σημειώνει: «Ἡ πόλη εἶναι κατάξερη, δὲν εἶναι εὐυδρῆ· ἐπειδὴ ἔχει κτισθεῖ σὲ παλαιὰ ἐποχὴ εἶναι κακὰ ρυμοτομημένη. Τὰ περισσότερα σπιτία εἶναι ταπεινά, λίγα ἐπαρκῆ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς κατοικίας». Βέβαια ἡ Ἀθήνα, ὄντας παλαιὰ πόλη, δὲν εἶχε ἵπποδάμειο σχέδιο, καὶ ἡ πυκνὴ οἴκησις δυσκόλευε τὸ κτίσιμο λαμπρῶν σπιτιῶν, ὅμως ἡ πα-

ρατήρηση του Ἡρακλείδη εἶναι καὶ ρητορικό σχῆμα γιὰ νὰ ἐξάρει αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν. Συνεχίζει λοιπόν: «Ἐνεοὶ ἐπισκέπτες στὴν ἀρχὴ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ πιστέψουν πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ πόλη ποὺ ὀνομάζεται Ἀθήνα. Σύντομα ὅμως θὰ τὸ πίστευαν. Ἐδῶ ὑπάρχουν τὰ ὠραιότερα στὸν κόσμος: ἓνα ἀξιόλογο θέατρο, μεγάλο, ἀξιοθαύμαστο· ἓνα λαμπρὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, μακριὰ ἀπὸ τὸν θόρυβο τῆς πόλης, ἀξιοθέατο· πάνω ἀπὸ τὸ θέατρο ὁ λεγόμενος Παρθενὼν κάνει ἐπιβλητικὴ ἐντύπωση στοὺς προσκυνητές· τὸ Ὀλυμπεῖον, ποὺ εἶναι βέβαια ἡμιτελὲς ἀλλὰ ἀφήνει νὰ ἀναγνωρίσεις τὸ σχέδιο· θὰ ἦταν ὑπέροχο ἂν εἶχε τελειώσει· τρία Γυμνάσια, ἡ Ἀκαδημία, τὸ Λύκειον, τὸ Κυνόσαργες, ὅλα γεμάτα δέντρα καὶ λιβάδια. [Ἐδῶ γίνονται] κάθε εἶδους γιορτές· ἀπὸ κάθε λογῆς φιλοσόφους προέρχονται *ψυχῆς ἀπάται καὶ ἀνάπανσις*: [ὑπάρχουν] λοιπὸν πολλὲς ὀμάδες μελέτης καὶ συζητήσεων, συνεχῶς [παρέχεται] πνευματικὴ θέαση (*σχολαὶ πολλαί, θεαὶ συνεχεῖς*)»⁸⁵.

Τὸ θέατρο, οἱ ναοὶ, τέλος τὰ Γυμνάσια καὶ τὰ ἄλλα τῶν φιλοσόφων καὶ ὅ,τι συμβαίνει μέσα σὲ αὐτὰ ὅλα αὐτὰ συνιστοῦν τὴν Ἀθήνα, λέγει ὁ Ἡρακλείδης καὶ διατυπώνει μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅ,τι θαύμαζαν οἱ σύγχρονοὶ του στὴν πόλη. Μὲ τὶς γιορτές, τὴ διδασκαλία τῶν φιλοσόφων, τὶς συζητήσεις καὶ τὴν ἐξάσκηση τοῦ *βίου θεωρητικοῦ* περιγράφεται ὁ ὑψηλὸς τρόπος ζωῆς τῆς *σχολῆς*, ποὺ μπορούσε νὰ ἀσκήσει κανεὶς σὲ αὐτὴν τὴν πόλη ὅσο σὲ καμία ἄλλη.

Τὰ σπίτια πλούσιων Ἀθηναίων ἦταν, τὸ ἴδιο ὅπως τὰ ἄλλα τῶν φιλοσόφων, χῶροι ὅπου κανεὶς πραγμάτωνε τὴν *σχολήν*· τὰ σπίτια μάλιστα προηγοῦνται χρονικὰ τῆς ιδρύσεως τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Καταλήγοντας ἄς ἀναφερθεῖ λοιπὸν ἓνα ἀθηναϊκὸ σπίτι, ποὺ δικαιοματικά μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἀρχὴ τῶν σπιτιῶν μὲ περιστύλιο, ἂν καὶ εἶναι γνωστὸ μόνον ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγές: τὸ σπίτι τοῦ Καλλία στὴν ἀρι-

στοκρατική συνοικία Μελίτη. Αυτό επιλέγει ο Πλάτων ως τόπο του διαλόγου *Πρωταγόρας*: σὲ ἓνα δεύτερο σπίτι τοῦ Καλλία, στὸν Πειραιά, διαδραματίζεται τὸ *Συμπόσιο* τοῦ Ξενοφῶντος· τουλάχιστον γιὰ τὸ ἀθηναϊκὸ σπίτι ἀναφέρεται ρητὰ ἢ περίστυλη αὐλή. Μὲ αὐτὸ δὲν ὑποστηρίζω βέβαια ὅτι αὐτὸ τὸ σπίτι ποῦ ἔγινε θρυλικὸ μὲ τὸν πλατωνικὸ διάλογο εἶναι τὸ πρωιμότερο σπίτι μὲ περιστύλιο στὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης του — ποῦ ἦταν στόχος κατηγοριῶν καὶ τῆς σάτιρας τῶν κωμικῶν ποιητῶν τῆς ἐποχῆς του ἐνῶ συγχρόνως εἶχε καλὸ ὄνομα καὶ πολλὰ συμπάθειες — μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς πρόσωπο-κλειδί τοῦ τρόπου ζωῆς γιὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε λόγος.

Ὁ Καλλίας προερχόταν ἀπὸ μία πολὺ παλαιὰ οἰκογένεια ἱερέων τῆς Ἐλευσίνας καὶ ὁ ἴδιος ἔπαιρνε μέρος στὰ Μυστήρια· τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση τὴν συνέχιζε καὶ ὡς νικητῆς ἀγώνων στοὺς Δελφοὺς, Νεμέα καὶ Ἴσθμό, καὶ ὕστερα ἀπὸ μία νίκη του ἀφιέρωσε καὶ τέθριππο στὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν ⁸⁶. Ἡ μητέρα του εἶχε παντρευτεῖ σὲ δεύτερο γάμο τὸν Περικλῆ, ἡ ἀδελφὴ του ἦταν ἡ (ἄτυχη) σύζυγος τοῦ Ἀλκιβιάδου· ὁ Καλλίας ἀνῆκε λοιπὸν στοὺς εὐγενέστερους μέσα στὴν πόλη. Κληρονόμησε μία πολὺ μεγάλη περιουσία ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του (λίγο πρὶν τὸ 421 π.Χ.) καὶ εἶχε πολὺ ἀνοικτὸ σπίτι: πλήρωνε ὅσο κανεὶς γενναιόδωρα τοὺς σοφιστές, φιλοξενώντας τοὺς πρὸ ὀνομαστούς, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων· θαύμαζε ἐξάλλου τὸν Σωκράτη καί, ὅπως περιγράφει ὁ Ξενοφῶν στὸ *Συμπόσιο*, ἐπέμενε νὰ ἔλθει ὁ Σωκράτης καὶ οἱ φίλοι του στὸ γεῦμα ποῦ ἔδινε γιὰ νὰ γιορτάσει τὴν ἀθλητικὴ νίκη τοῦ ὠραίου νεαροῦ Αὐτόλυκου· δὲν καλοῦσε μόνο τέτοιες διασημότητες ἀλλὰ καὶ παρασίτους ποῦ τὸν

έκμεταλλεύονταν, και ό Εϋπολις δέν παρέλειψε νά τόν σατιρίσει γι' αυτό στις κωμωδίες του *Οί Κόλακες* και *Αυτόλυκος*. Ό Καλλίας ήταν καλοζωιστής και φιλήδονος, αγαπούσε τó ποτό και τόν έρωτα, αλλά ήταν και φιλομαθής, περίεργος και γεμάτος πνευματικά ένδιαφέροντα. Τίς συζητήσεις στό σπίτι του τίς προωθοϋσε όχι μόνο ξοδεύοντας χρήματα αλλά και έχοντας ιδιότητες πού διαφαίνονται ιδίως στην περιγραφή του Ξενοφώντος: ό Καλλίας θα ήταν κατ' έξοχήν *άστεϊος* με την άρχαία έννοια του όρου πού έχει χαθεί στα νεοελληνικά (= όποιος φέρεται ταιριαστά με τó άστν, δηλαδή έχει τρόπους). «*Άστεϊος είναι πειρω... τó δε προς τας συνοουσίας πρέπει*» (προσπάθησε νά φέρεσαι καλά... αυτό ταιριάζει στις συναναστροφές) λέγει σ' αυτά τά χρόνια ό Ίσοκράτης (*Προς Νικοκλέα* [2] 34).

Τέτοιες ιδιότητες έχουν οι άνθρωποι πού όντας σέ θέση νά άκοϋνε τόν συνομιλητή τους δημιουργοϋν τίς προϋποθέσεις τής γνήσιας συζήτησης. Στην εύρωπαϊκή ιστορία ύπήρξαν μερικές κορυφαίες στιγμές του διαλόγου, πού ήταν και κορυφαίες στιγμές τής *σχολής*: έτσι γεννήθηκαν άριστουργήματα τέχνης ή λόγου. Ό πρωιμότερος τέτοιος τρόπος ζωής, πού καλλιέργησε τόν διάλογο, ήταν ή *σχολή* τών Άθηναίων στόν ύστερο 5ο και τόν 4ο αιώνα. Έδω ό Πλάτων με τή μεγαλοφυία του άνύψωσε τόν διάλογο σέ μία φιλοσοφία πού καθόρισε πνευματικά σύγχρονους και μεταγενέστερους.

Μέσα άπό τή σχολή τών Άθηναίων γεννήθηκε τó σπίτι με περιστύλιο ως ιδιωτική κατοικία ένός ύψηλότερου τρόπου ζωής. "Όταν ό νεαρός Κικέρων έπισκέφθηκε τήν Άθήνα, ή πόλη ήταν τó θρυλικό κέντρο όχι μόνο τής μόρφωσης και τής

φιλοσοφίας ἀλλὰ αὐτοῦ τοῦ ἐν γένει ὑψηλότερου τρόπου ζωῆς. Αὐτὸν τὸν ρόλο ἀναγνωρίζει ὁ Ἴσοκράτης στὴν Ἀθήνα ἤδη τὸ 380 π.Χ. (*Πανηγυρικός*), καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν καθόλου ρητορικὸ σχῆμα. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἀκτινοβολία τῆς Ἀθήνας ἔχει σχέση καὶ ἡ ἐκπληκτικὴ διάδοση αὐτοῦ τοῦ νέου τύπου ιδιωτικῆς κατοικίας. Σπίτια μὲ περιστύλιο κτίστηκαν σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα καὶ μετὰ σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμον, γιὰ τὸν ὅποιο ἔγινε λόγος ἀπέτελεσε τὸ πρότυπο, τουλάχιστον γιὰ μίαν κοινωνικὴ τάξη, στὶς ἑλληνιστικὰ πόλεις. Ὁ νέος τύπος κατοικίας ἀφομοιώθηκε μὲ τὴν καινούργια νοσοτροπία· δημιουργήθηκαν βέβαια τοπικὲς παραλλαγές καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου αὐτὲς μεταμορφώθηκαν σὲ κάτι νέο.

Ἡ *σχολή* τῶν Ἀθηναίων στὰ ὑστεροκλασικὰ χρόνια ἦταν λοιπὸν ἡ παρόρμηση ποὺ ἐξευγένισε τὸ ἑλληνικὸ σπίτι.

Συντομογραφίες

Στις σημειώσεις που ακολουθούν εκτός από τις καθιερωμένες χρησιμοποιούνται και οι έξης συντομογραφίες:

- ANDREOU A. ANDREOU, *Griechische Wanddekorationen* (Diss. Mainz 1988)
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ M. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες* (1984)
- BULARD M. BULARD, *Mon Piot* XIV, 1908
- HOEPFNER-SCHWANDNER W. HOEPFNER-E.L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland* (Wohnen in der klassischen Polis I) 1986
- LAUTER H. LAUTER, *Die Architektur des Hellenismus* (1986)
- SALZMANN D. SALZMANN, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaikien* (1982)
- TRAVLOS J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (1971)

Σημειώσεις

1. Κυρίως από την Αθήνα είναι γνωστές με κάθε λεπτομέρεια οι *λειτουργίες* και είναι χαρακτηριστικό ότι στον 4ο αιώνα εξακολουθοῦσαν μὲν νὰ ὑφίστανται, ἀλλὰ εἶχαν χάσει κατὰ μέγα μέρος τὸν παλαιὸ χαρακτήρα τους· ἔτσι ὑπῆρχαν τώρα προστατευτικὲς διατάξεις γιὰ τοὺς λειτουργοὺς· ὑπῆρχαν πολῖτες ποὺ «καρουφλάριζαν» τὴν περιουσία τους γιὰ νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ κ.ἄ. "Ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦσαν ὅλο και περισσότερη διοικητικὴ δαπάνη και ἔτσι δὲν παραξενεύει ποὺ οἱ *λειτουργίες* καταργήθηκαν στὸν ὕστερο 4ο αἰώνα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φαληρέα (πρβ. S. LAUFFER, *Die Liturgien in der Krisenperiode Athens*, εἰς: E. CH. WELSKOPF [ἐκδ.], *Hellenische Poleis I* [1974] 147 κέ. M. I. FINLEY, *Politics in the Ancient World* (1983) 24 κέ. M. AUSTIN - P. VIDAL-NAQUET, *Gesellschaft und Wirtschaft im alten Griechenland* [1984] 100 κέ.).

2. Πρβ. HOEFPNER-SCHWANDNER 270. Τὸ ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ λείπει, νὰ ὑπάρχουν π.χ. σὲ ἓνα σπῖτι μὲ περιστύλιο διακοσμῆσεις τοίχων ἀλλὰ ὄχι μωσαϊκὰ (πρβ. PH. BRUNEAU, *Archeologia* 27, 1976, 25 κέ.), δὲν ἀλλάζει τίποτα στὸ φαινόμενο τῆς σύγχρονης ἐμφάνισής τους, τὸ ὁποῖο θέτει τὸ ἐρώτημα, τί κοινὸ συνδέει αὐτὰ τὰ στοιχεῖα.

3. Πρβ. W. HOEFPNER, *Das Pompeion* (*Kerameikos X*, 1976) 129-130. Σὲ μεμονωμένες πρόδρομες μορφές, ὅπως τὴν περίστυλη αὐλὴ τοῦ *εἰσιατορίου* τῶν Κείων στὴ Δῆλο, γύρω στὰ 480-470 (CHR. BÖRKER, *Festbankett und griechische Architektur* [*Xenia* 4, 1983] 16 κέ. εἰκ. 11) δὲν ἀναφέρονται ἐδῶ.

4. Γιὰ τὸ «σπῖτι τῶν μωσαϊκῶν» δὲς P. DUCREY - I. METZGER, *AntK* 22, 1979, 3 κέ. K. REBER, *AA* 1988, 653 κέ. ὁ ἴδιος, *AntK* 32, 1989, 3 κέ. P. DUCREY - I. METZGER - K. REBER, *Le quartier de la maison aux mosaïques* (*Eretria VIII*, 1993).

5. Πρβ. M. JAMESON, *Private Space and the Greek City* εἰς: O. MURRAY-S. PRICE (ἐκδ.), *The Greek City from Homer to Alexander* (1990) 191.

6. Πρβ. Μ. KREEB, AA 1985, 95 κέ. εικ. 2.8. J. RAEDER, *Gymnasium* 95, 1988, 342 κέ. Στο «σπίτι τῶν προσωπειῶν» ἐξαιρείται ἡ περίστυλη αὐλή καὶ μὲ παράσταση μωσαϊκοῦ, ὅπως συνηθίζεται στὸν 2ο αἰῶνα.

7. Πρβ. Μ. CARROLL - SPILLECKE, *KHPOS, der antike griechische Garten* (1989) 49 κέ., 60 κέ.

8. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ε. ΓΙΟΥΡΗ, *Οἱ οἰκίαι ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου* (1989). Κάτοψη τοῦ «σπιτιοῦ τοῦ Διονύσου»: αὐτόθι 153 εικ. 142· ἄλλωθ: LAUTER εικ. 45α. Τὴν εἴσοδο ἀναπαρέστησε, νομίζω, σωστά ὁ Lauter, διότι ἡ ἀναπαράσταση μὲ δύο κολόνες τοποθετημένες ἀκριβῶς στὸ σημεῖο εἰσόδου (εἰκ. 10) δίνει μία μορφή προτύλου ὄχι πειστική γιὰ ἰδιωτικὸ σπίτι· ἄλλωστε ἐκεῖ βρέθηκε μόνο ἓνα θραῦσμα κολόνας, ὄχι κατὰ χώραν. Χρονολόγηση: βλ. σημ. 14.

9. Μωσαϊκὸ Ἑλένης: SALZMANN ἀρ. 101 πίν. 35. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. 164. Μωσαϊκὸ κυνηγιοῦ ἐλάφου: SALZMANN ἀρ. 103 πίν. 29 ἔγχρ. πίν. 101, 2-6. 102, 1-2. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. 165-66. Μωσαϊκὸ ἀμαζονομαχίας: SALZMANN ἀρ. 104 πίν. 32 κέ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. 166-167. Πρβ. σημ. 14.

10. ΗΟΕΡΦΝΕΡ-SCHWANDNER 108 κέ. εικ. 104, 1.123.266. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ὁ ὀμηρικὸς οἶκος, *Πρακτικὰ Ἐ Συν. γιὰ τὴν Ὀδύσσεια, 1987* (Ἰθάκη 1990) 206 κέ. εικ. 4 κέ.

11. Πρβ. Η. DRERUP, *RM* 66, 1959, 147 κέ. Η. MIELSCH, *Die römische Villa* (1987) 139 κέ. καὶ σποραδικά.

12. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Δειπνοσοφ.* IB' 542D.

13. SALZMANN ἀρ. 96 πίν. 34. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ, ὁ.π. 133 κέ.

14. SALZMANN ἀρ. 98 πίν. 30-31. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. 137 κέ. 167 κέ. Τὰ δύο σπίτια εικ. 8 ἀρ. 1 καὶ 5 εικ. 9-11 μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν βάσει τῶν μωσαϊκῶν. Ὁ D. Salzmann χρονολογεῖ τὰ μωσαϊκὰ στὰ 340/330-320/310 π.Χ., ὁ D. WILLERS (*HASB* 5, 1979, 23-24) στὰ 340-320. Γιὰ τὴ χρονολόγηση γύρω στὰ 330-320 δὲς Ε. WALTER-ΚΑΡΥΔΗ εἰς: *Ἀρχαία Μακεδονία, 5ο Διεθνὲς Συμπόσιο 10-15 Ὀκτωβρίου 1989 Θεσσαλονίκη* (1993) 1732 κέ.

15. Η. P. ISLER, *AntK* 22, 1979, 65 κέ. Τὰ θωρακεῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου εἶναι διακοσμημένα (αὐτόθι 70· στὸ σχέδιο εικ. 16 δὲν ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ διακόσμηση). Ὁ ἴδιος, *AntK* 34, 1991, 69 κέ.: γύρω στὰ 300 π.Χ. K. DALCHER, *Das Peristylhaus I von Iaitas (Studia Ietina VI, 1994)*.

16. Ο. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *ΑΔ* 22, 1967, Χρον. 98 κέ. πίν. 91 κέ. αὐτόθι 30, 1975, Β1, 24 κέ. εικ. 5 πίν. 25β. J. W. GRAHAM, *Phoenix* 28, 1974, 52 κέ. εικ.

3: πρόμιος 4ος αἰ. CHR. BÖRKER, *ZPE* 29, 1978, 45 σημ. 15: μωσαϊκά παλαιότερα ἀπὸ αὐτὰ τῆς Πέλλας. SALZMANN ἀρ. 21.22 πίν. 42.43: γύρω στὰ 310-300 π.Χ. Τὸ σπίτι μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μόνο βάσει τῶν μωσαϊκῶν. Τὸ ὅτι αὐτὰ ἀνήκουν στὸν πρόμιος 4ο αἰῶνα ὑποδεικνύει ἡ ἐπίπεδη ἀπόδοση τῶν κοσμημάτων καθὼς καὶ ὁ χρωματισμός, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἀποχρώσεις, καὶ ἡ διάταξη τῶν μοτίβων στὸ μωσαϊκὸ τοῦ προθαλάμου, ὅπου συγκεντρικὲς ζωφόροι περιβάλλουν μία κεντρικὴ παράσταση μικρῆ. J. E. JONES, *Town and Country Houses of Attica in classical Times*, εἰς: *Misc. Graeca* I, 1975, 96 εἰκ. 10, 1.

17. Πρβ. *Histor. Stadtplan von Athen* (1989) D4 (τὸ τεῖχος τῆς πόλης δὲν σώθηκε σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ).

18. I. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, *ΑΔ* 16, 1960, Χρον. 29 κέ. πίν. 30-31. JONES ὅ.π. 93 εἰκ. 9. Πρβ. *Histor. Stadtplan* ὅ.π. D4.

19. R. YOUNG, *An Industrial District of ancient Athens* (*Hesperia* 20, 1951, 135-288). Ἐδῶ ἀνήκουν καὶ τὰ σπίτια εἰκ. 1.

20. H.v. HESBERG εἰς: *Bathron* (Festschr. H. Drerup, 1988) 186. M. KREEB, *Untersuchungen zur figürl. Ausstattung delischer Privathäuser* (Diss., 1988) 81 κέ.

21. Μεταξὺ τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Δ. Παντερμαλῆ (εἰκ. 21 - 22) καὶ ἐκείνης τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εἰκ. 18) ὑπάρχουν διαφορές, ποὺ ἀφοροῦν καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρά (τῆς εἰσόδου) τοῦ κυρίου· ἡ ὀριστικὴ δημοσίευση δὲν ἔχει γίνει ἀκόμη. Πρβ. καὶ LAUTER 152 κέ. 204 κέ. 234 κέ.

22. Μ. ΣΠΑΝΙΔΟΥ, *ΑΕΜΘ* 1, 1987 (1988) 119 κέ.· αὐτόθι 2, 1988 (1991) 101 κέ.· αὐτόθι 3, 1989 (1992) 59 κέ. Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ ἔ.ἀ. 67 κέ. Τὸ ἐμβαδὸν τοῦ ἀνακτόρου ὑπολογίζεται στὰ 60.000 τ.μ.!

23. H.-V. HERRMANN, *Olympia* (1972) 170. V. HEERMANN, *AM* 99, 1984, 243 κέ.

24. R. SEAGER, *Alcibiades and the Charge of Aiming at Tyranny* (*Historia* 16, 1967, 6 κέ., ἰδίως 8 κέ.). Γιὰ τὰ καταλύματα τῶν προσκυνητῶν δὲς τελευταῖα M. DILLON, *The House of the Thebans* (*FD* III 1, 357-358) and accomodation for Greek pilgrims (*ZPE* 83, 1990, 64 κέ.).

25. Ὁ W. HOEPFNER ὑποθέτει (*Kerameikos* X, 1976, 103 κέ.) ὅτι οἱ διακοσμήσεις εἰκ. 27 καὶ εἰκ. 33 προέρχονται ἀπὸ ἀνακαίνιση τῶν χώρων συμποσίου τοῦ Πομπείου (εἰκ. 3 - 4)· αὐτὲς μποροῦν ὥστόσο νὰ χρησιμεύσουν ὡς παραδείγματα καὶ γιὰ ἰδιωτικούς ἀνδρῶνες. Διακοσμήσεις τοίχων τοῦ 4ου αἰῶνα: ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (V. BRUNO, *AJA* 73, 1969, 306 πίν. 69 εἰκ. 8-10), ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο (ΑΝΔΡΕΟΥ ἀρ. κατ. 144-146 καὶ ἰδίως 147) ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, «σπίτι τῶν μωσαϊκῶν» εἰκ. 6 (*Eretria* VIII [σημ. 4] 36), ἀπὸ τὴν Πέλλα, σπίτια εἰκ. 9 - 10 (ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ-ΓΙΟΥΡΗ ὅ.π. 145) κ.ἄ.

26. Πρβ. τελευταία R. TOMLINSON, *BSA* 85, 1990, 405 κέ. Ἀμφισβήτηση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Ἰ. Τραυλοῦ: J. DE WAELE, *The Propylaea of the Acropolis in Athens* (1990) 30 κέ. Ὁ V. BRUNO (ὄ.π. 316 κέ.) ὑπέδειξε ἥδη τὴ μνημειώδη ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀθήνας στὸν ὕστερο 5ο αἰώνα ὡς πρότυπο τῶν διακοσμῆσεων τοίχων στὰ ἰδιωτικὰ σπιτία· οἱ ναοὶ ὁμῶς νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν: στόχος ἦταν ἡ ἐξομοίωση μὲ τὰ δημόσια κτίρια συνελύσεων.

27. *Εἰκ. 30*: ΑΝΔΡΕΟΥ ἄρ. κατ. 92 μὲ βιβλ. *Εἰκ. 32*: αὐτόθι ἄρ. κατ. 107 μὲ βιβλ. Πρωιμότερο παράδειγμα: ἡ ζωφόρος *καταληπτήρος* ἀπὸ ἓνα σπιτί στη Ρόδο (Γρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *AAA* 6, 1973, 123 κέ. εἰκ. 11-12: τὸ ἀργότερο 3ος αἰ. π.Χ. Ὁ ἴδιος, *Ἀρχαία Ρόδος* [1986] ἔγχρ. πίν. 30).

28. ΠΑΥΣ. 1.22, 6-8. Πρβ. W. DÖRPFELD, *AM* 36, 1911, 52 κέ. 92 κέ. *Πινάκες* ἀναφέρονται στὶς γραπτὲς πηγὲς καὶ γιὰ ἄλλα τέτοια κτίρια σὲ ἱερά, π.χ. στὴν Κύνθο τῆς Δήλου: *Inscr. Délos* 1403 Bb II 29.33 (166-156/55 π.Χ.)· 1417 A47-58 (156/55 π.Χ.).

29. ΨΕΥΔΟ-ΑΝΔΟΚ., *Κατὰ Ἀλκιβ.* 17. ΔΗΜΟΣΘ., *Κατὰ Μειδίου* (XXI) 147 (Σχόλια: OVERBECK, *SQ* 1125). ΠΛΟΥΤ., *Ἀλκιβ.* 16, 5. Πρβ. SEAGER ὄ.π. (σημ. 24). Μόνο σπάνια καὶ τυχαῖα παραδίδεται τὸ ὄνομα ἑνὸς ζωγράφου ποῦ συμμετεῖχε σὲ διακοσμῆσεις τοίχων ἰδιωτικῶν σπιτιῶν ὅπως ὁ Θεόφιλος (βλ. σ. 51).

30. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ 86 κέ. εἰκ. 46 κέ. Ὁ ἴδιος, *AE* 1987, 371 κέ. πίν. 2 (προσχέδιο).

31. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μακεδονικῶν τάφων ἡ διάταξη τῆς διακόσμησης δὲν ἀκολουθεῖ βέβαια πάντοτε τὴ νομοτέλεια ποῦ ἰσχύει στοὺς ἰδιωτικοὺς *ἀνδρῶνες*: ἔτσι ἂν θέλει κανεὶς νὰ καταρτίσει τυπολογικὲς ὁμάδες τῆς διακόσμησης, πρέπει νὰ ξεχωρίσει κατ' ἀρχὴν τοὺς ταφικοὺς χώρους ἀπὸ ἐκεῖνους τῶν σπιτιῶν.

32. AVP VI, 47 κέ. Πρβ. W. RADT, *Pergamon* (1988) 91-92 (Baugruppe IV).

33. Π.χ. ἀπὸ τὴ Δῆλο, μὲ ἀνάγλυφους ρόδακες καὶ βουκράνια (J. MARCADÉ, *BCH* 76, 1952, 110 εἰκ. 9α,β), μὲ κεφαλὲς ταύρων (αὐτόθι εἰκ. 9c), μὲ γραπτὲς παραστάσεις (BULARD 153-154 πίν. VIII β). Συνήθως τρίγλυφοι καὶ μετόπες εἶναι πολύχρωμες, ἀκολουθώντας μάλιστα τὸν χρωματικὸ κανόνα τῆς μνημειώδους ἀρχιτεκτονικῆς (πρβ. π.χ. BULARD 153 πίν. VIIa).

34. A. LAIDLAW, *The First Style in Pompeii* (1985) πίν. 97c (casa I.15.1/3). G. IRELLI - M. AOYAGI - St. DE CARO - M. PAPPALARDO (ἐκδ.), *Pompeianische Wandmalerei* (1990) ἔγχρ. πίν. 36.

35. Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐσωτερικῆς διακόσμησης τοῦ ἱεροῦ (*εἰκ.* 36) στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὴν ΡΗ. W. LEHMANN (*Samothrace* III [1969] 142.208-212) ἔχει ἀμφισβητηθεῖ (πρβ. τελευταία Ρ. GULDAGER BILDE, *The International Style: Aspects of Pompeian First Style and its eastern Equivalents*, εἰς: *Aspects of Hellenism in Italy, ActaHyperb* 5, [1993] 157)· ὁμως νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀμφισβήτηση σχετίζεται μὲ τὴν ἀτελεῖ γνώση μας τῶν διακοσμήσεων τοῦ 4ου αἰ. καὶ παραγνώριζε ὅτι στὰ ἐξαιρέτα σπίτια μὲ περιστύλιο αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ὅπως *εἰκ.* 8, ἀρ. 1 καὶ 5, *εἰκ.* 9, 10, 18, 19, οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων θὰ ἦταν ἀνάλογα ξεχωριστές. Στὰ παραδείγματα ἀπὸ σπίτια τοῦ 4ου αἰ. (σημ. 25) πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ διακοσμήσεις τῶν τοίχων στὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ - Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας*, 1961, 27-28). Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ μικρὴ θόλος στὸ Καβείριο, τὴν ὁποία ὁ J. Mc GREDIE χρονολογεῖ εὐλόγα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ., χαρακτηρισίζοντάς τὴν ὡς πρόδρομο μορφή τοῦ Ἀρσινόειου (*Samothrace* 7, 1992, 262 κέ. πίν. 79-92)· ἡ ἀναπαράσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ (αὐτόθι πίν. 92) δείχνει ὄχι μόνον τὴ μορφολογικὴ ἔξαρση ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Ἀρσινόειο (*εἰκ.* 37, 38), ἀλλὰ καὶ συγγένεια μὲ τὴ διακόσμηση τῶν τοίχων στὸ Ἱερό (*εἰκ.* 36), ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι αὐτὴ ἡ διακόσμηση εἶναι περίπου σύγχρονη τῆς μικρῆς θόλου. Τέτοια διώροφη δομὴ δὲν εἶναι ἄλλωστε σπάνια σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

36. Γιὰ τὸ σπίτι δὲς Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, *Ἀρχαιολογία* 2, Φεβρ. 1982, 33 κέ. Κάτοψη: αὐτόθι *εἰκ.* 3. Ἡ ἀνασκαφῆς μου εἶπε προφορικὰ (Δεκέμβριος 1992) ὅτι τὸ σπίτι χρονολογεῖται στὸν ὕστερο 3ο αἰῶνα. Γιὰ τὴν ἄδεια ἀπεικόνισης τῆς *εἰκ.* 39 τὴν εὐχαριστῶ θερμὰ. Οἱ τοῖχοι στὴν αἴθουσα D τοῦ «σπιτιοῦ τοῦ Διονύσου» στὴ Δῆλο (ΑΝΔΡΕΟΥ ἀρ. κατ. 104 μὲ βιβλ.) εἶχαν ὅμοια διακόσμηση, ἀλλὰ τὸ κομμάτι τῆς πεσσοστοιχίας ποὺ σώζεται (*εἰκ.* 43) δὲν δείχνει ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ θωρακεῖα μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ τὶ χρῶμα εἶχαν τὰ πεδία κάτω ἀπὸ τὰ φατνώματα ὀροφῆς.

37. Ἀπὸ τὴ Δῆλο: J. MARCADÉ, *BCH* 76, 1952, 111 *εἰκ.* 10 (ἔγχρωμα: BULARD 153 πίν. VIII A, i. j. l. m· πρβ. *εἰκ. ὀπισθοφύλλου*)· ἀπὸ τὴν Πριήνη: J. RAEDER, *Priene* (1984) ἀρ. κατ. 354 *εἰκ.* 7β. Ὁ Μ. Bulard ἤδη ἀπέρριψε τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τέτοιες μάσκες ἀνήκουν σὲ ἀνάγλυφα μετοπῶν.

38. *Πινάκες* ἀναφέρονται στίς «ἀττικὲς στήλες» (W. PRITCHETT, *Hesperia* 25, 1956, 250-253). Γιὰ τίς «ἀττικὲς στήλες» δὲς σ. 82. Τύποι *πινάκων* σύμφωνα μὲ τίς ἐπιγραφὰς τῆς Δήλου: R. VALLOIS, *Mél. Holleaux* (1913) 37 κέ. Πρβ. ἐδῶ σημ. 28.

39. Πρβ. ἐπίσης π.χ. προτομὲς ταύρων ἀπὸ σπίτια τῶν Ἐρυθρῶν (Ο. BINGÖL, *AA* 1988, 511 *εἰκ.* 14-16. ΑΝΔΡΕΟΥ 220-221) καὶ τῆς Δήλου

(MARCADÉ ὁ.π. εἰκ. 9d. BULARD εἰκ. 52e). Πρβ. H.v. HESBERG, *RM* 24. Ergh. (1980) 60 κέ.

40. M. NOWICKA εἰς: Alexandria e il mondo ellenistico-romano (*Studi in onore di A. Adriani*, 1984) 256 κέ. 259.

41. ΑΝΔΡΕΟΥ ἄρ. κατ. 174. Πολύ ὅμοια σὲ διάταξη καὶ τεχνοτροπία μία διακόσμηση τοῖχου ἀπὸ ἓνα σπιτί στῆ Φαναγόρεια (αὐτόθι ἄρ. κατ. 173). Στῆ συζήτηση γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἐλληνιστικῶν διακοσμήσεων ὡς "Architekturstil", "Mauerwerkstil", "Zonenstil" κ.ἄ., δὲν ἀναφέρομαι ἐδῶ, διότι αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ φαινόμενο τοῦ ἐξευγενισμοῦ τοῦ σπιτιοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

42. Δὲς τελευταῖα: LAIDLAW (σημ. 34)· ἡ ἴδια εἰς: *Pompeianische Wandmalerei* (σημ. 34) 205 κέ. R.A. TYBOUT, *Aedificiorum figurae* (1989) 109 κέ. R. LING, *Roman Painting* (1991) 12 κέ. Τελευταῖα ἢ P. Guldager Bilde, μελετώντας τὶς ἐλληνιστικὲς διακοσμήσεις τοίχων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἰταλία ἐκτὸς Πομπηίας, παρατηρεῖ ὅτι αὐτὲς ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς πομπηιανὲς καὶ μάλιστα «ἐλληνίζουσιν» περισσότερο (ὁ.π. [σημ. 35] 151 κέ.). Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει (ἢ P. Guldager Bilde ἀναγγέλλει δημοσίευση αὐτῶν τῶν μὴ πομπηιανῶν διακοσμήσεων), τότε ὁ Πρῶτος Πομπηιανὸς Ρυθμὸς εἶναι μία μόνο ἀπὸ τὶς τοπικὲς ὁμάδες στὴν Ἰταλία.

43. Ἐνα κομμάτι κονιάματος ἀπὸ τὴν Πριήνη, ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε φάτνωμα ὀροφῆς, ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν F. WARTKE σὲ διακόσμηση τοῖχου (*Forschungen und Berichte* 18, 1977, 34-35 ἄρ. κατ. 19-20 πίν. 7, 1). Πρβ. R. LING, *BSR* 40, 1972, 40.

44. Ὅροφὴ τοῦ Ἱεροῦ: *Samothrace* III (1969) 142 κέ. εἰκ. 94.

45. Πρβ. Ph. BRUNEAU, *Archeologia* 27, 1976, 16 κέ.

46. *Eik.* 48: SALZMANN ἄρ. 117 πίν. 22, 1.

47. «Σπίτι τοῦ Διονύσου» (*εἰκ. ἐξωφύλλου*: SALZMANN ἄρ. 94.99 πίν. 37, 1.2. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - ΓΙΟΥΡΗ ὁ.π. εἰκ. 138-139).

48. SALZMANN ἄρ. 118 πίν. 20-21, 101,1: γύρω στὰ 360-350 π.Χ. F. CILIBERTO, *HASB* 14, 1991, 11 κέ. (μετὰ πολὺ χαμηλὴ χρονολόγηση).

49. SALZMANN ἄρ. 130 πίν. 39-40. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εἰκ. 19.20.

50. Δουῖρις ὁ Σάμιος (ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* XII 542): «ἄνθινά τε πολλὰ τῶν ἐδαφῶν ἐν τοῖς ἀνδράσι κατεσκευάζετο διαπεποικιλμένα ὑπὸ δημιουργῶν». Αὐτὰ τὰ ἐδάφη ἐρμηνεύθηκαν πάντα στὴν ἔρευνα ὡς μωσαϊκά· διαφορετικὴ ἄποψη ἐκφράζουν οἱ CHR. BÖRKER (*ZPE* 29, 1978, 43 κέ. μετὰ βιβλ.) καὶ SALZMANN 10. Ἄττικὸ παράδειγμα ἄνθινου ἐδάφους εἶναι τὸ μωσαϊκὸ ἐνὸς βαλανείου στὴν Ἀθήνα (*εἰκ.* 61-62).

51. *Eik. 52*: SALZMANN άρ. 95 πίν. 36· αὐτόθι ἄλλα παραδείγματα διαφόρων θεμάτων.

52. Πρβ. I. BALDASSARE, *DdA* 2, 1984, 71 κέ. Για τὰ ὑστεροελληνιστικά σπιτία τῆς Δήλου: U. T. BEZERRA DE MENESES, *Quaderni DdA*, 1985 (Ricerche di pittura ellenist.) 215 κέ. KREEB ὁ.π. (σημ. 20) 83 κέ.

53. I. METZGER, *Eretria* VIII (σημ. 4) 118 εἰκ. 185-188.

54. *Olynthus* XII (1946) 130 κέ. πίν. 115-116. 118-119.

55. *Olynthus* II (1930) 74 κέ. εἰκ. 195-197. *Olynthus* XII (1946) 130 σημ. 66. E. HARRISON, *Agora* XI (1965) 128-129. 161 πίν. 67b.

56. J.M. GARD, *AntK* 17, 1974, 50 κέ. πίν. 11 κέ.

57. K. SCHEFOLD, *JdI* 52, 1937, 55 κέ. εἰκ. 14-17. *CVA* Karlsruhe 3 πίν. 44.45 παρένθ. πίν. 2 (C. WEISS). J.H. OAKLEY - R.H. SINOS, *The Wedding in Ancient Athens* (1993) εἰκ. 16-19.

58. SCHEFOLD ὁ.π. 56 σημ. 5. Π. ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια (1991) 282 κέ. πίν. 126. OAKLEY - SINOS ὁ.π. εἰκ. 44-45.

59. «Ἐρμῆς ὁ Μαΐας λίθινος, ὃν προσεύγμασιν ἐν τῷ κυλικεῖῳ λαμπρὸν ἐκτετριμμένον» (Εὐβουλος στὸν ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* XI 460ε). Για τὸ κυλικεῖον δὲς G. RICHTER, *Furniture* (1966) 81 κέ. εἰκ. σ. 83. Πρβ. ἐπίσης πῶς περιγράφει ὁ Θεόπομπος τὸν εὐσεβῆ Κλέαρχο, ποῦ στὸ σπιτί του στεφάνωνε καὶ ἐστίλβωνε (φαιδρύνοντα) τὸν Ἐρμῆ καὶ τὴν Ἐκάτη· ἡ στίλβωση δείχνει ὅτι οἱ μορφές τῶν θεῶν ἦταν μαρμάρινες (στὸν ΠΟΡΦΥΡΙΟ, *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* II, 16).

60. Τίμαιος στὸν ΑΘΗΝ., *Δειπνοσοφ.* X 437b. *FGrHist* 566 a.b.

61. Σχόλια στὸν Ἀριστοφάνη, *Ὀρνιθες* 436.

62. *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* (1936· Suhrkamp⁷, 1974) 21.

63. Πρβ. π.χ. τὸ μαρμάρينو περιρραντήριο μὲ πολὺχρωμὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἓνα σπιτί στὴν Ὀλυνθο (*Olynthus* XII, 1946, 246 κέ. πίν. 218-220). Ἐξαιρετὴ ἀνάγλυφη διακόσμηση φέρουν οἱ μαρμάρινες 'φιάλες' ἀπὸ τὴν Πέλλα (ἀπὸ τὸ κτίριο *eik. 8, άρ. 13*: ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, *ΑΔ* 16, 1960, 82 πίν. 81) καὶ ἀπὸ τὴν Πριήνη (TH. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene* [1904] 376-377 εἰκ. 475-476). Πρβ. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ (*Εγνατία* 1, 1989, 67 κέ.), ποῦ δημοσιεύει ἓνα μαρμάρينو τραπέζι ἀπὸ τὴ Βεργίνα (ὁ.π. πίν. 387-389) καὶ ἓνα λίθινο ἀπὸ τὴν Πέλλα (ὁ.π. πίν. 390) καὶ πραγματεύεται τέτοια ἑλληνιστικὰ ἔπιπλα. Μαρμάρينو τραπέζι ἀπὸ τὸ «σπιτί τῶν μωσαϊκῶν»: *Eretria* VIII (σημ. 4) 44 εἰκ. 43 (P. DUCREY).

64. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ εικ. 42, 156-157. ΣΤ. ΔΡΟΥΓΟΥ εις: *Ἀμνητός. Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο* (1987) 303 κέ. εικ. 1 πίν. 63-69.
65. G. RICHTER, *Furniture* (1966) 118 εικ. 589.
66. D. GERZIGER, *AntK* 18, 1975, 51 κέ.
67. L. BURN, εις: *Greek Vases in the Jean Paul Getty Museum*, 5, 1991, 107 κέ.
68. CVA Würzburg 2 πίν. 42-44 εικ. 43 (F. HÖLSCHER).
69. Κύλιξ Βρετ. Μουσ. ARV² 1269, 3. H. WALTER, *Griechische Götter* (1971) εικ. 136. K. SCHEFOLD, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst* (1981) εικ. 303-305.
70. Πρβ. D. RÖSSLER, Gab es Modetendenzen in der griech. Tracht am Ende des 5. und im 4. Jh. v.u.Z.? εις: *Hellenische Poleis* (σημ. 1) III 1539 κέ.
71. Δ. ΤΣΟΥΚΑΙΔΟΥ - Β. ΠΕΝΝΑ, *ΑΔ* 34, 1979, Β1 (1987) 28 κέ. Τὸ μωσαϊκὸ θὰ εἶναι περίπου σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο τῆς Σικυῶνος (εικ. 49) ἢ ἐλάχιστα προώτερο. Γιὰ τὰ βαλανεῖα: R. GINOUVÈS, *Balaneutikè* (1962) 184 κέ. 216 κέ. καὶ σποραδικά.
72. ARV² 1250, 32. A. LEZZI-HAFTER, *Der Eretria-Maler* (1988) ἀρ. 253.
73. W.K. PRITCHETT, «The Attic Stelai» I (*Hesperia* 22, 1953, 225 κέ.) II (αὐτόθι 25, 1956, 178 κέ.). D. A. AMYX, «The Attic Stelai» III (αὐτόθι 27, 1958, 163 κέ.). W. K. PRITCHETT, αὐτόθι 30, 1961, 23 κέ. D.M. Lewis εις: *Ancient Society and Institutions. Studies pres. to V. Ehrenberg* (1966) 177 κέ.
74. Ὅπως ὑποθέτει ὁ AMYX (ὄ.π. 208).
75. PRITCHETT ὄ.π. II 210.
76. W. NESTLE, *ἀπραμοσύνη* (*Philologus* 81, 1926, 129-140). V. EHRENBERG, *Polypragmosyne* (*JHS* 67, 1947, 46-67). K. DIENELT, *ἀπραμοσύνη* (*WSt* 66, 1953, 94-104). Πρβ. κυρίως EHRENBERG, ὄ.π. καὶ L. B. CARTER, *The Quiet Athenian* (1986) 167 κέ.
77. *Εικ. 64*: E. WALTER-ΚΑΡΥΔΗ εις: *Kanon. Festschrift E. Berger* 15. *Beih. AntK* (1988) 331 κέ. V.v. GRAEVE ἔ.ἀ. 339 κέ. Γιὰ τὸ θέμα: ἔ.ἀ. 332-333.
78. Πρβ. R. PFEIFFER, *Geschichte der klassischen Philologie* (1970) 50 κέ.
79. Διεξοδικὰ γι' αὐτό: CARTER ὄ.π. (σημ. 76).
80. ΠΛΑΤ., *Φαῖδρος* 230D. Μετάφρ. I.N. Θεοδωρακόπουλου (1948).
81. Πρβ. I. MÜLLER εις: *Hellen. Poleis* (σημ. 1) III, 1389 κέ. M. LANDFESTER εις: *Krisen in der Antike – Bewusstsein und Bewahrung* (1975) 27 κέ. μὲ βιβλ.

82. Πρβ. CARTER ό.π. 179 κέ. H. FLASHAR εις: *Krisen in der Antike* (σημ. 81) 62 κέ.

83. Πρβ. S. HUMPHREYS, *The Family, Women and Death* (1983) 1 κέ. καί σποραδικά. D. COHEN, *Law, Sexuality and Society. The Enforcement of Morals in classical Athens* (1991) 70 κέ.

84. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἢ παρατήρηση τοῦ F. Preisshofen, «dass die Polis durch den Andron im Oikos selbst präsent ist» (HOEPFNER-SCHWANDNER 270) νομίζω ὅτι εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ πρόιμα σπίτια μὲ περιστύλιο.

85. Πρβ. τίς μεταφράσεις: H. HITZIG εις: *Festgabe H. Blümmer* (1914) 3. F. PFISTER, *Die Reisebilder des Herakleides* (SBWien 227, 2, 1951) 73. M.M. AUSTIN, *The Hellenistic World. A Selection of ancient Sources* (1981) 151. Ἡ τελευταία φράση ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ διαφορετικούς τρόπους, π.χ. «Zeitvertreib in Menge, immerzu gibt es etwas zu schauen» (HITZIG), «viel Zeitvertreib und fortwährend Schaustellungen» (PFISTER), «many opportunities for leisure and spectacles without interruption» (AUSTIN). Ὅμως τέτοιες μεταφράσεις παραγνωρίζουν τὸ νέο νόημα τῆς *σχολῆς* ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰῶνα καὶ μετὰ. Ἐξάλλου, τὸ γεγονός ὅτι ἡ λέξη *ἐδῶ* εἶναι στὸν πληθυντικό, —ἐνῶ ἡ *σχολή* ἀκόμη καὶ μὲ τὸ νόημα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐγίνε λόγος, κατὰ κανόνα χρησιμοποιεῖται στὸν ἐνικό— καὶ ἀκολουθεῖ μετὰ τὴ μνεία τῶν φιλοσόφων, δείχνει ὅτι *ἐδῶ* ἔχει τὴ σημασία πού ἐμφανίζεται ἤδη στὸν Ἀριστοτέλη, π.χ. *Πολιτικά* 1313b3 «*μήτε σχολὰς μήτε ἄλλους συλλόγους ἐπιτρέπειν γίνεσθαι σχολαστικούς*», ὅπου μπορεῖ νὰ μεταφρασθεῖ «*ὀμάδες ἢ σύλλογοι μελέτης ἢ συζητήσεων*». Πρβ. ἐπίσης ΠΛΑΤ., *Νόμοι* 820c καὶ LIDDELL-SCOTT s.v. *σχολή* II. Ἀνάλογα θὰ πρέπει καὶ ἡ λέξη *θεά* νὰ ἔχει πνευματικὸ νόημα, πού ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ μετὰ εἶναι βέβαια δυνατόν, πρβ. π.χ. ΑΡΙΣΤΟΤ., *Πολιτεία* 209β, 20. Ἡ νέα αὐτὴ χρῆση τῆς λέξης *σχολή* ὀδηγεῖ στὸ στενότερο νόημα πού ἡ λέξη μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. καὶ μετὰ, καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται οἱ λέξεις τῶν σύγχρονων γλωσσῶν *scuola*, *école*, *Schule*, *σχολεῖο*...

86. J. BOUSQUET, *BCH* 116, 1992, 585 κέ. εἰκ. 1-5 (ἐπίγραμμα τῆς βάσης τοῦ ἀναθήματος).

Προέλευση εικόνων

ΑΔ: 18, 19, 61. ΑΜ: 27, 33. Ἀμητός. Τιμητικός τόμος για τὸν Μανόλη Ἀνδρόνικο: 21 - 22. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ὁ «τάφος τῆς Περσεφόνης»: 31. AntK: 16, 59 - 60. BULARD: 43. CHR. BÖRKER (*Xenia* 4): 3. J. CAMP, *Die Agora von Athen*: 1, 23. CVA Berlin: 40. CVA Würzburg: 58. *Délos*: 7, 30, 32. Ἑλβετική Ἀρχαιολογική Σχολή: 44- 47, 53. *Eretria*: 6, 14, 15. Γ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν: 62. *FdD*: 26. Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο: 24 - 25, 48 - 49, 54 - 55. FURTWÄNGLER - REICHHOLD: 56, 63. *Hesperia*: 5, 20. W. HOEPFNER, *Das Pompeion*: 4. W. HOEPFNER - E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*: 2, 12, 17. Kanon (Festschrift E. Berger): 64. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ - Ε. ΓΙΟΥΡΗ, *Oi oikíes áρπαγῆς τῆς Ἑλένης καὶ Διονύσου*: 8, 9, 10, 11. J. Paul Getty Museum: 57. A. Ohnesorg: 13. *Altertümer von Pergamon* VI: 35. Μ. ROSTOVITZEFF, Ἀρχαία διακοσμητικὴ ζωγραφικὴ στῆ νότια Ρωσία: 41 - 42. D. SALZMANN, *Untersuchungen zu den Kieselmosaikern*: 50. *Samothrace*: 36 - 38. Μ. Σκιαδαρέσης: 34, 39, 51 - 52, εἰκ. ἐξωφύλλου. J. TRAVLOS, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*: 28 - 29.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ
Ο ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ
ΣΤΑ ΥΣΤΕΡΟΚΛΑΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΑΣ WALTER - ΚΑΡΥΔΗ
ΑΡ. 158 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1996
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΤΗΛ.: 93 45 204
Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ



Στὰ ἀρχαῖκὰ καὶ τὰ κλασικὰ χρόνια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἡ κοινωμία προβάλλεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ δημόσια κτίρια ἐνῶ οἱ κατοικίαι μένουσιν ταπεινὲς καὶ ἄσημες. Μόλις κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀρχισαν οἱ Ἕλληνες νὰ προσέχουν καὶ τοὺς χώρους ὅπου ζοῦσαν: οἱ τοῖχοι τῶν σπιτιῶν ζωγραφίζονται μὲ σχέδια, τὰ δάπεδα κοσμοῦνται μὲ ψηφιδωτὲς παραστάσεις, γλυπτὰ στολίζουσιν τὶς αὐλὲς καὶ τὰ δωμάτια, στοιχεῖα ποὺ ἐξευγενίζουσιν τὴν κατοικίαν, κάτι ποὺ ἦταν ἕως τότε προνόμιον τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῶν δημοσίων κτιρίων. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ποὺ συντελεῖται κυρίως στὴν Ἀθῆνα καὶ ἐπεκτείνεται σ' ὅλοκληρον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων γίνεται αἰτία δημιουργίας νέων ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν.

ISSN 1105-7785

ISBN 960-7036-60-3